No. 61.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

प्रकरणपञ्चिका

नाम

प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् ।

महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्र

विरचितम् ।

PRAKARNA PANCHIKÂ,

A TREATISE ON MIMÂNSÂ PHILOSOPHY.

BY

MAHOPÂDHÂYA SHRÎ SHÂLIKNÂTH MISRA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

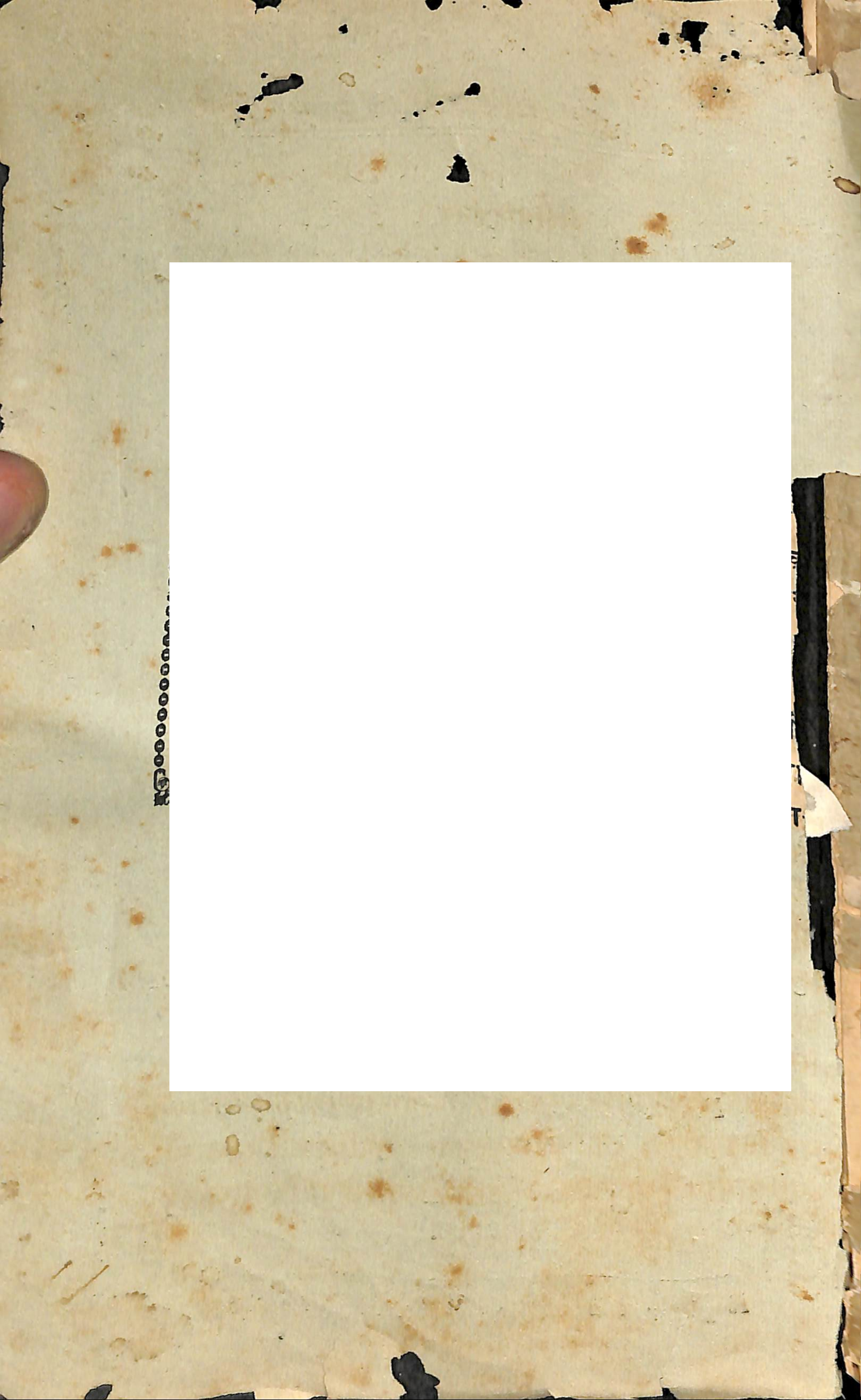
AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1903.

मीमांसादर्शनम् ।

प्रकरणपञ्चिका ।

श्रीमच्छालिकनाथमिश्रविरचिता ।

श्रीगणेशायनमः ।

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रयतामहे ।
प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भसिद्धये ॥ १ ॥

त्र केचिदाचक्षते, न मीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति, त-
ाक्यार्थविचारोपायभूतन्यायनिबन्धनं, नच वेदवा-
विचार्यो विचारस्य विषयभूतोऽस्ति, नाप्यसौ विचार्य
तः प्रयोजनमवकल्पतेऽपुरुषार्थत्वात्, पुरुषार्थत्वे हि तस्य
नैव प्रमाणं स्यात् । नचाविवक्षितार्था सा प्रमाणं भवि-
र्हति । ननु शब्दानामौत्पत्तिकत्वादर्थपरत्वस्य नाऽविव-
क्षितार्थता युक्ता ? सत्यमेवं वेदेनैव त्वन्यपरतामवगमयता ऽवि-
क्षितार्थता ऽऽपाद्यमाना न शक्या वारयितुं, तथाहि, स्वाध्या-
ोऽध्येतव्य इति परप्रेरणात्मकविध्यवरुद्धा भावना तव्यप्रत्य-
यवाच्या प्रतीयते, साच स्वभावतो भाव्यं करणमितिकर्तव्य-
ताञ्चापेक्षते, तत्र न तावदध्ययनमेव समानपदोपात्तं भाव्यतया
सम्बन्धमर्हति, अपुरुषार्थत्वात्, तस्मिन्हि भाव्यतया स्वी-
क्रियमाणे पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, परप्रेरणात्मकविधिव्यापार-
भङ्गप्रसङ्गात् । नाप्येकवाक्यतया समभिव्याह्रियमाणस्य
स्वाध्यायस्य भाव्यतया सम्बन्धोऽवकल्पते, विध्यानर्थक्य

प्रसङ्गात्, अन्तरेणापि हि विधिं प्रतीयतएवाध्ययनेन स्वाध्यायोऽवाप्यतइति । नच व्रीहीनवहन्तीतिवन्नियमार्थो विधिरिति शक्यते वक्तुम्, अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य; न खल्वयनस्य क्रत्वर्थत्वे किंचन प्रमाणमस्ति, अक्रत्वर्थश्च न नियमस्य विषयः । अवघातादयो हि क्रतावेव नियम्यन्ते न तण्डुलादिस्वरूपे । अवघातेनैव सम्पादितैस्तन्दुलैः क्रतुफलभावनासिद्धिरिति । प्रमाणान्तरस्याविषयत्वात्तेनैव सिद्धिरिति न किंचिद्विरुद्धं । स्वाध्यायस्वरूपग्रहणं त्वध्ययनेनैव सि[illegible] ध्यतीति नियम्यमानं मानान्तरविरुद्धं स्वयमनधीयमानस्य[illegible] पि परपुरुषाधीयमानस्याध्यायग्रहणदर्शनात् । नचाध्ययनस्वं[illegible] क्र- तेनैव स्वाध्यायेन क्रतुफलभावनासिद्धिरिति, अक्रत्व[illegible] था क्रतुसंस्पर्शाभावेन नियमानुपपत्तेरिति । [illegible] रस्तो [illegible] वे-

एतेनैवार्थावबोधस्यापि भाव्यतया सम्बन्धो नि[illegible] र्मी [illegible] वि- हितव्यः । तथा हि, यद्यप्यधीतात्स्वाध्यायात्फलवत्क[illegible] पि बोधो दृश्यतइति तस्यैव भाव्यता ऽवसीयते तथापि विन[illegible] ग- विधिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्ययनस्यार्थावबोधसाधनत्वात्[illegible] ति माद्विधिरनर्थक एव । न चाध्ययनेनैवार्थावबोधो भावयितव्य इति नियमविधेरर्थवत्ता, प्रकारान्तरेणापि तत्संभवान्नियमानुपपत्तेः । नचाध्ययनेनैवार्थमवबुध्यानुतिष्ठतां क्रतुफलभावना- अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य । त- सिद्धिरिति नियमः संभवति, कल्पयितव्ये प्राप्ते स्माद्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग एव भाव्यतया निर्देशादित्यार्थवादकमधुघृतकुल्यादि—तृप्त फलभावे यो पित्रादिप्रसादलभ्यसर्वकामफलावाप्तिरेव भाव्यतया ऽवसी- यते । नन्वाम्नायाध्ययने न किंचिदार्थवादिकं फलं श्रूयते, त- त्रैषामर्थवादानामश्रवणात्, धारणजपयज्ञाविध्यर्थत्वाद्वा ह्येते,

तदाहुर्वार्तिककारमिश्राः ।

"आद्ये त्वध्ययने नैव काचिदस्ति फलश्रुतिः ।
धारणे जपयज्ञे च या सा ऽप्येवं निवारिता" ॥

इति । सत्यमेवं, तथापि तेषामतिदेशतोऽपि लब्धेर्युक्तैव तदीयफलस्य भाव्यता, तथाहि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावनेऽवगम्येते शब्दभावनाऽर्थभावना चेति । तत्र शब्दभावना परप्रेरणात्मिका तस्याः पुरुषप्रवृत्तिर्भाव्या, तया च प्रेरणया सह यो लिङादीनां वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः स तत्र योग्यतया करणं, तदाहुर्वार्तिककार मिश्राः; "लिङादयो हि प्रेरणां कुर्वन्त्यभिदधति चेति" प्रवर्त्यरुच्युत्पादनयोग्यतया चार्थवादिकी स्तुतिरितिकर्तव्यता । तदेवमध्ययनविधौ साक्षादश्रुतार्थवादके शब्दभावनायामितिकर्तव्यताभूतार्थवादकाङ्क्षिण्यां जपयज्ञाऽध्ययनातिदेशेनाऽर्थवादाः स्वीक्रियन्ते । तदाहुर्वार्तिककार मिश्राः "अनुषङ्गानुमानाद्यैर्लभ्यन्ते ऽन्ये ऽतिदेशत इति" ते चातिदिष्टा अर्थवादा अर्थभावनायां फलं समर्पयन्ति रात्रिसत्रवत्, एवमार्थवादिके फले भाव्यतया ऽवसिते ऽध्ययनं समानपदोपात्तं करणाकाङ्क्षापरिपूरकत्वेन समर्प्यते । एवञ्च यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमितिन्यायेन स्वाध्यायशब्दवाच्योऽक्षरराशिरप्यध्ययननिर्वृत्त्यर्थ एवावसीयते । एवञ्चान्यपरत्वादक्षराणां तेभ्योऽर्थ प्रतिपत्तिरेवानुपपन्ना, व्युत्पत्तिविरहात्, वृद्धव्यवहारे ह्यनन्यपराण्येवाक्षराण्यर्थावबोधकतया व्युत्पन्नानि, व्युत्पत्त्यपेक्षश्च शब्दो ऽर्थावबोधकः । यः पुनरन्यपरेभ्यो ऽप्यक्षरेभ्यो ऽर्थावगमः स सामान्यतोदृष्टनिबन्धनान्यपरत्वभ्रान्त्या भ्रान्तिरेवेति मन्तव्यम् । अप्रतीयमानश्चार्थो न विचारस्य विषयः नापि प्रयोजनमिति विचारस्तावन्नारब्धव्यः, तदनारम्भे च तदुपायभूतन्यायपरिज्ञानमप्यनुपयोगि तदनुपयोगे च तन्निब-

न्धनं मीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ॥

राद्धान्तस्तु। स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात्स एव भाव्यतया ऽवसीयते, यद्यपि निसत्वान्निर्वर्त्यकर्मता नास्ति स्वाध्यायस्य विकार्यकर्मता वा, अध्ययनेन तस्य विकारानुपपत्तेः तथापि प्राप्यतया तस्य कर्मता नानुपपन्ना, अतएव प्राप्यकर्मोदाहरणं वृत्तिकारस्य वेदाध्ययनं, यच्च कर्म तदर्थैव क्रिया युक्ता, सो ऽयं श्रौतो विनियोगः, नच स्वाध्यायस्य सक्तुवच्छेषित्वमनुपपन्नं ? फलवदर्थावबोधोपयोगित्वात् । यद्यपि चार्थविबोधोपयोगित्वमध्ययनात्प्राङ्नावगम्यते तथापि पश्चाद्भाव्यपि भवत्येव प्रयोजनं भाविनापि चोपयोगेन शेषित्वं नानुपपन्नम् अग्निवत् । उत्पन्नानां ह्यग्नीनां विनियोगावगमो नावगतविनियोगानामुत्पत्तिः आहवनीयादिशब्दानामलौकिकार्थतया प्राग्व्युत्पत्त्यवगमादर्थानवगतेः होमादिषु विनियोगासंभवात्, तथा चोक्तम् "भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति" ननु चार्थावबोधोपयोगितया संस्कारविधिरनर्थक एवेत्युक्तं ? नानर्थको नियमार्थतया ऽर्थवत्त्वात्, ननु च नियमो न सम्भवति अक्रतुसंस्पर्शित्वादित्युक्तं, न, सम्भवति स्वाभाविकार्थपरत्वानुसारेण क्रत्वनुप्रवेशे तुल्यताया एवोचितत्वात्, यदि खल्वध्ययनविधेः क्रत्वनुप्रवेशिता नाश्रीयते तदा शब्दानां वृद्धव्यवहारव्युत्पन्नानां स्वाभाविकार्थपरता हीयते, जहत्स्वार्थत्वं च न न्याय्यमिति क्रतुफलभावनानुप्रवेश्ये वाध्ययनसंस्कारो युक्तः, तत्र कर्मविधिष्वेव नियमवर्णना अध्ययनाविर्भावितैरेव कर्मविधिभिरर्थमवबुध्यानुतिष्ठतां क्रतुफलभावनासिद्धिरिति, अर्थवादेषु त्वध्ययनाविर्भावितार्थवादप्ररोचिताः क्रियमाणाः क्रतवः फलभावनाया अलमिति । मन्त्रेषु पुनरध्ययनपरिगृही-

तैरेव मन्त्रैः क्रतुषु स्मरणीयपदार्थस्मरणं फलभावनानुगुणमिति, अध्ययननियमाश्रितश्च कालनियमो व्रतादिनियमश्च ।

"श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि, ।
युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरमि"ति ॥

एवञ्चान्यपरत्वादक्षराणां फलवत्कर्मावबोधोत्पत्तेर्विचारस्य विषयप्रयोजनलाभाच्छास्त्रस्यारम्भणीयत्वं विषयप्रयोजनलाभे च विचारस्याध्ययनानन्तरमुपनिपातितत्वाद् गुरुकुलस्थितेरर्थवत्त्वात्तन्निवृत्तिमध्ययनानन्तरमाप्तां स्मरद्वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिवचनमपन्यायमूलं दर्शयन्नर्थावबोधपरतया स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थतां मन्यमानः सूत्रकारो विचारस्य विषयं प्रयोजनं चाह "अथातो धर्मजिज्ञासे"ति । एतच्च व्याख्यातम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम्, ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमि"ति ।

तदयुक्तम् । न हि लिङादियुक्तवाक्येषु भावना भाव्यान्तरमपेक्षते अपूर्वस्य भाव्यस्य स्वशब्देनाभिहितत्वात्, लिङादयो हि भाव्यकोटिनिविष्टप्रधानभूतापूर्वोपसर्जनतापन्नामेव भावनामभिदधतीति विषयकरणीये निपुणतरमुपपादितम्, अतो न पूर्वपक्षे भाव्याकाङ्क्षायामार्थवादिकफलसम्बन्धः । नापि सिद्धान्ते स्वाध्यायस्य साध्यतयान्वयः कथं तर्हि विश्वजिदादिषु स्वर्गादिफलकल्पनं, यथा तत्तथा निशम्यतां, यदपूर्वं कार्यभूतं प्रतीयते तद्विषयत्वेन सम्बन्धकरणीभूतयागाद्यनुष्ठानाधीनात्मलाभं, नच विना कर्त्रा तदनुष्ठानोपपत्तिः ?

नचाधिकारं विना कर्तृत्वलाभः ? नच नियोज्यमन्तरेणाधिकारसिद्धिः ? न वा विशिष्टो नियोज्यो ऽवकल्पतइति विशेषणभावेन स्वर्गकामना परिकल्पते, स्वर्गकामना चेन्नियोज्यविशेषणं ततोऽग्निहोत्रादिवत् स्वर्गस्यापि नियोगतः सिद्धिरिति। भवत्वेवम् अत्रापि तर्हि नियोज्यविशेषणतयैवार्थवादिकं फलं रात्रिसत्रवत्सम्बध्यतां ? न। अन्यतोऽनुष्ठानसिद्धेः, कुतोऽन्यतः ? आचार्यकरणविधिप्रयुक्तेः, कः पुनराचार्यकरणविधिः ?

" उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते " ॥

इति स्मरणानुमितः शिष्यमुपनीय वेदाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदित्येवं रूपः, अलौकिकं चाहवनीयादिवदाचार्यकमिति तन्निष्पत्त्युपायविधानं युक्तमेव, तत्रार्थादाचार्यो बुभूषत एवाधिकारो धनार्जननियमवत्, तत्र शिष्यं प्रति विहितवद्धिताचरणदक्षिणादानदर्शनात्तल्लिप्सोरेवाचार्यभवनेच्छा। यथा दीक्षणीयया दीक्षितत्वसिद्धिः। तथा वेदाध्यापनेनाचार्यत्वसिद्धिः। उपनयनं च त्काप्रत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृकमवगम्यमानमेकप्रयोगतया विना समानकर्तृकत्वासंभवादङ्गाङ्गिभावेन च विना एकप्रयोगत्वानुपपत्तेराचार्यकभावनाकरणीभूतमध्यापनं प्रत्यङ्गत्वेनावतिष्ठते। तदाश्रितश्चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिनियमः, उपनयनं च स्वभावत उपनेयासत्तिप्रयोजनकमिति तद्वारेणैव तस्याङ्गत्वं, न चाध्यापनं प्रत्यनुपयोगिन उपनेयस्यासत्तिरध्यापनोपयोगिनीत्युपनेयस्य कर्मापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनं विधीयमानमुपनेयस्य कर्मेत्यवगम्यते, अध्ययनं चाध्यापनोपयोगीति सिद्धमेतत्। तेनायमध्येष्यमाणस्य माणवकस्योपनयनमध्यापना-

ङ्गमित्यध्यापनविधिः स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानस्तस्यान्यथानुपपत्त्याऽध्ययनमपि प्रयुङ्क्ते । तत्प्रयुक्ताध्ययननिष्पत्त्या च लब्धसिद्धिरध्ययननियोगो नाधिकारान्तरमपेक्षते, अतो नायं विश्वजिन्न्यायस्य विषयः, नापि रात्रिसत्रन्यायस्य, अनन्यप्रयुक्तविषयनियोगगोचरत्वात्तयोः, अत एव प्रयाजादिनियोगेषु तयोरनवसरः । सिद्धान्ते तु कामश्रुतिप्रयुक्तमध्ययनमिति विद्यासाध्येष्वपि कर्मसु शूद्रादीनामधिकारः स्यात्, अतो ऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य येषामेवोपनयनं तेषामेव तत्प्रयुक्तमन्त्रलाभाच्छूद्रादीनामनधिकारः । एवञ्च विध्यन्तरप्रयुक्ते ऽध्ययने न रात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षाशङ्कोचिता । नचातत्प्रयुक्त्या पूर्वः पक्षः । तत्प्रयुक्त्या च राद्धान्त इति युक्तं ? अतत्प्रयुक्तत्वे कारणाभावात् । यच्चोक्तं नियमार्थो विधिरिति; तदयुक्तं । स्वाध्यायाध्ययनस्य नियोगनिष्पत्त्यर्थतया विधानेनं वचनस्यार्थवत्त्वात् । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन विधिरभिधीयते, नचावहन्त्यादिष्विव क्रतुविषयनियोगानुवादो ऽयमवकल्पते ? असंनिधानात् क्रतुनियोगानां । सन्निधानवशेनैव प्रकृतनियोगप्रत्यभिज्ञानात्तत्र क्रतुनियोगानुवादोपगमः; न चेह सन्निधानमस्ति, नापि पर्णमयी जुहूर्भवतीतिवत् पदार्थसम्बन्धमुखेन क्रतुविनियोगप्रत्यभिज्ञानं ? स्वाध्यायस्य व्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात्, इुमिस्त्रमादीनामनर्थकानां स्वाध्यायान्तर्गतिदर्शनात् । यत एवात्र नियोगः साध्यतयाऽवगम्यते अत एव स्वाध्यायस्य नेप्सितकर्मतया सम्बन्धोऽवकल्पते ? एकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयविरोधात् । नच स्वर्गादिवत् स्वाध्यायस्य नियोज्यविशेषणतयाऽन्वयादविरोधः ? अनियोगफलत्वात्स्वाध्यायग्रहणस्य, यदेव हि नैयोगिकं फलं तदेव

साध्यतया नियोज्यविशेषणं नान्यदिति तृतीये दर्शितम् “ अनभिज्ञो भवान्विषयनियोज्यानामि ” त्यत्र, अतोऽध्ययनविषयनियोगप्रतिपादनेनैव तस्यार्थवत्त्वान्न क्रतुप्रवेशकल्पनया नियमार्थता विधेः ।

अन्ये पुनरेवं पूर्वपक्षयन्ति; अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमध्यापनाङ्गभूतं तन्निष्पत्त्यर्थतया च स्वाध्यायस्यान्यपरत्वाद्विवक्षितार्थतेति, तदयुक्तं, प्रयुक्तिमात्रेण तादर्थ्यानुपपत्तेः । स्यान्मतं; यथा प्रजापतिव्रतेषु स्वतन्त्रकर्त्रवगमात्तद्धेतुभूताधिकारसिद्ध्यर्थं नियोज्यपरिकल्पनं तथा प्रयुक्तिदर्शनात्तादर्थ्यमिति । तन्न । प्रयुक्तेस्तादर्थ्यव्यभिचारात् । असत्यपि तादर्थ्ये केवलोपकारकतामात्रेणाध्ययनस्य क्रतुविधिभिः प्रयुज्यमानत्वात् । कथं तर्हि पश्वेकत्वादीनामङ्गत्वं ? न तावद्विभक्तिरेव क्रतुसम्बन्धितयैकत्वमभिधत्ते येनारुण्यवद्वाक्येन विनियोगः स्यात् ? विभक्तयो हि प्रातिपदिकार्थगतमेव स्वार्थं श्रुत्याभिदधति, नापि करणभूतस्यैकत्वमुच्यते संख्यान्वितस्य वा करणत्वं ? करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानात्, अतो न वैनियोगिकं शेषत्वं विभक्त्यभिहितायाः संख्यायाः । उच्यते च शेषत्वं तच्च प्रयुक्तिकृतमेव, मैवं, न तत्रापि शेषत्वमौपादानिकं किन्तु लौकिकमेकवस्तुसामर्थ्यमेव लिङ्गमुच्यते, संख्या च स्वभावत एव संख्येयावच्छेदिकेति संख्येयार्थैव, किं तु संख्येयभूतप्रातिपदिकार्थमात्रसम्बन्धे ग्राहकान्वयव्याघातापत्तेर्ग्राहकीयभूतपश्वादिसम्बन्ध औपादानिकः, सन्निधिसमाम्नानमात्रेण हि विभक्त्यर्थस्यापि ग्राहकं प्रत्यैदमर्थ्येनान्वितस्यैवाभिधानं, तदन्यथानुपपत्त्या च केवलाभिधाननिबन्धनं स्वरूपसम्बन्धमतिलङ्घ्य साधनीभूतसंख्येयसम्बन्धाध्यवसानमिति नौपादा-

निकं तत्रापि शेषत्वं । भवतु तर्हि लिङ्गादेवाध्ययनस्यापि अध्यापने विनियोगः । नैवं भवितुमर्हति सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गविनियोगस्य न चास्य सामान्यसम्बन्धापादकं किञ्चिदस्ति प्रमाणं, ननु णिच्छ्रुतिः प्रकृत्यर्थभूतस्याध्ययनस्य शेषतामापादयतीति, तन्न, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यवहारोत्पत्तिहेतुत्वाद्विपरीतशेषत्वापत्तेः, वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि त्वध्ययनस्याध्यापनं प्रति विनियोजकतया नाशङ्कनीयान्येव । ग्रन्थविरोधश्चाङ्गत्ववादिनां; यत एवमाह भगवान् " प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्च भवति संशय " इति ॥

तस्मादनङ्गतयैव पूर्वपक्षणीयं, कथं पुनरनङ्गतया पूर्वपक्षयितुं शक्यते ?, उच्यते, सर्वो हि विधिरधिकारपर्यवासायी, न चाध्ययनविधौ कस्य चिदधिकारोऽस्तीत्युक्तमेव साक्षादश्रवणात्, अध्यापनविधिप्रयोज्यतया कल्पनानुपपत्तेः, तत्र य एवासौ प्रयोजकविधावधिकारः स एव प्रयोजनमिति युक्तम् प्रथमोपनिपातित्वात्, यदपि यस्यानङ्गं तदपि तस्य प्रयोजनं भवत्येव आधानस्येव होमादय इति । ननु चानन्तरभाविकर्मावबोधफलकतया अध्ययनस्याध्येतुरेवाधिकारोऽध्ययने प्रतीयते इति तत्प्रयोजनतैव स्वाध्यायविधेर्युक्ता अन्तरङ्गत्वात्, न, तस्योत्तरकालभावित्वात्, तुल्यायां हि प्राप्तावन्तरङ्गता बलीयसी, न चानयोरधिकारयोस्तुल्या प्राप्तिः ? प्रथमोपनिपातित्वात्प्रयोजकविध्यधिकारस्य उत्तरकालभावित्वाच्चार्थावबोधनिबन्धनस्याधिकारस्य, यदा चाध्यापनविध्यधिकारसिद्धिरध्ययनस्य प्रयोजनमित्यध्ययनविधिना बोधितं तदा ऽध्ययननिष्पत्त्यर्थत्वात्स्वाध्यायस्यान्यपरत्वादविवक्षितार्थत्वम् । अविवक्षितश्चार्थो न विचारणीय इति वेदाध्ययनमात्रेणैव गु-

रुकुलस्थितेः कृतार्थत्वादध्ययनोत्तरकालं गुरुकुलनिवृत्तिरेव युक्तेति मत्वा स्मृतं वेदमधीत्य स्नायादिति । अत्र च न स्नान मदृष्टार्थं विधीयते किन्तु यो "ब्रह्मचारिणो न स्नायादिति" अस्नाननियमस्तस्य पर्यवसानमेतदध्ययनाङ्गतया नियमानां तन्निवृत्तौ प्राप्तमुच्यते । अस्नाननियमतुल्यतया च गुरुकुलवासादीनामपि निवृत्तिः प्राप्तैवेति सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरेवाध्ययनानन्तरमुच्यते । एवं चाध्ययनविधिना विचारस्यानाक्षिप्तत्वात्तदुपायभूतन्यायनिबन्धनं मीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु । यद्यपि प्रयोजकविध्यधिकारः प्रथमभावी तथापि तन्निष्पत्तिः प्रयोजनमिति न युक्तं किन्तु दृष्टार्थावबोधफलकतयाऽध्ययनोत्तरकालभाव्यप्यध्येतुरेवाधिकारः प्रयोजनतया युक्त आश्रयितुं कर्तृसमवायित्वात् । यत्कर्तृकं हि यत्कर्म तस्यैव तत्रैश्वर्यमिति युक्तम्, अन्तरङ्गत्वात्, नच सहसैव विधिदर्शनादत्राधिकारपर्यवसानकल्पनाकरणमस्ति ? पर प्रयुक्त्यैवानुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । यत्र खल्वधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेण प्रागनुष्ठानं न लभ्यते तत्रानुष्ठानात्प्रागनवगतोऽधिकारः तदनुप्रवेशात्साध्यः; इह त्वध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेणानुष्ठानं लब्धमिति प्राथम्यमाकिञ्चित्करम् । अन्तरङ्गत्वादध्येतुरेवाधिकारो युक्त इति । तदेवमध्ययनविधेरन्यप्रयुक्त्यैवानुष्ठानसिद्धेर्नियोज्यो नास्ति अधिकारी तु विद्यतएव, यदर्थं हि यत्कर्म स तत्राधिकारी । अर्थावबोधोपयोगेन चाध्येत्रर्थता ऽध्ययनस्येति स तत्राधिकारी, स चायमधिकारः प्रागध्ययनान्नावगम्यते अध्ययनोत्तरकाले चावगम्यते, स्वाध्यायाध्ययनं त्वेवमभिनिर्वर्त्यते ।

" श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि, ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्, ॥
ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्, ।
वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् " ॥

इति, इत्थं चाध्ययने क्रियमाणे ऽङ्गाध्ययनसंस्कृतस्य वेदवाक्यादर्थावगमो जायते, इदानीमध्येता मन्यते मदुपयोगिकर्मावबोधकतया मदर्थमध्ययनमिति । सो ऽयं वेदाध्ययनमीमांसाश्रवणयोर्मध्येऽधिकारः सो ऽयं तात्कालिकः शास्त्रार्थः, इदमेव तावदधिकारमालोच्य पित्रादयो ऽर्थदानादिना कांश्चिदानमय्य पुत्रादीनुपनाययन्ति, प्रबुद्धाश्च केचन स्वयमेवात्मानम्; अन्यथाऽध्ययनासंभवात्, अनुपनीतस्याध्ययननिषेधात्, ।

" नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते, ।
स शूद्रेण समस्तावद्यावद्वेदान्न जायते " ॥

इति । एवं तावदध्यापनविधिं स्मृत्यनुमितं कस्य चिदप्यस्वाध्यायभूतमाश्रित्य राद्धान्तवर्णना कृता ।

अन्येतु साक्षाच्छ्रुताध्यापनविध्यनुसारेणैवमाहुः । यद्यध्यापनविध्यधिकारप्रयोजनता स्वाध्यायाध्ययनविधेः स्यात् तदा ऽध्यापनविधेरपि स्वाध्यायान्तर्गतत्वादविवक्षितार्थत्वेन तत्प्रयुक्ततापि न सम्भवति, स्वशाखादि स्वाध्यायशब्देनोच्यते साक्षादधीतश्चाध्यापनविधिर्नूनं केषां चिच्छाखिनां स्वशाखान्तर्गतो भवेदिति स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वेन तस्याप्यविवक्षितार्थत्वान्न प्रयोजकत्वमवकल्पते इति पश्चाद्वाक्यार्थावबोधोपयोगितया ऽध्येतुरेवाधिकारो ऽध्ययनविधेः प्रयोजनमिति ।

ननु स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति नियोगसिद्धेरवगमात्तन्नि-

ष्पत्त्यर्थत्वादध्यापनस्यान्यपरत्वादर्थविवक्षा दुर्भणैव, मैवं, यदि केवलं नियोगनिष्पत्त्यर्थतैवाध्ययनस्य स्यात्स्यादेतदेवं, यदा त्वर्थावबोधोऽपि प्रयोजनतया स्वीक्रियते तदार्थपरताऽप्यस्तीति नाविवक्षितार्थता, कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये प्रयोजनद्वयम्? उच्यते, शाब्दं नियोगनिष्पत्तिरेव प्रयोजनम्, आर्थं त्वर्थावबोधनमिति न विरोधः। यच्च तदर्थावबोधाख्यं प्रयोजनं तन्न केवलाध्ययनसाध्यमिति अध्ययनविधिरेव स्वप्रयोजनसिद्धये विचारमाक्षिपति, विचारस्य च न्यायनिबन्धनत्वान्न्यायानां मीमांसाज्ञानगम्यत्वात्मीमांसाज्ञानस्य गुर्वायत्तत्वान्न वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निर्वर्तितव्यमिति मन्यमानो भगवान्सूत्रकारः पूर्वपक्षनयमूलतां स्मृतेर्दर्शयितुं धर्मजिज्ञासोपदेशमुखेनाध्ययनानन्तरभाविनीं गुरुकुलनिवृत्तिं प्रतिषेधन्निदमाह "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति। वेदवाक्यार्थविचारविरोधिनी च गुरुकुलनिवृत्तिरेव केवला निवार्यते न सकलेतरभिक्षाचरणब्रह्मचर्यादिधर्मनिवृत्तिः, असमाप्तसकलब्रह्मचारिनियमश्च न स्नातकइति न दाराधिगमनेऽधिक्रियते स्नातकस्य दाराधिगमस्मरणात् "स्नातकः सदृशीं भार्यां विन्देदि"ति, तस्माद् गुरुकुले स्थित्वा सकलेतरब्रह्मचारिधर्मान्परित्यज्य वेदार्थो विचारयितव्यः, अविचारितस्यानिर्णीयमानत्वात्, अनिर्णीतवेदार्थश्चेद् गुरुकुलान्निवर्तेत ततः कृतदारसंग्रहः श्रौताग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकधर्माधिकारापाताત्तदनुष्ठानं कर्तुमसमर्थः प्रत्यवेयात्, तस्मादध्ययनस्यानन्तरमेव वेदार्थो विचारयितव्य इति विचारोपायभूतन्यायनिबन्धनं मीमांसाशास्त्रमारब्धव्यमिति सिद्धम्।

शास्त्रमुखं नाम गुरोराविष्कर्तुं गभीरमपि भावम्।
शालिकनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसन्नतरम्॥ १॥

इति प्रकरणपञ्चिकायां शास्त्रमुखं नाम प्रथमं प्रकरणम्।

नीतिपथो नाम द्वितीयं प्रकरणम् ।

अथासंस्पर्शिताशङ्का यथा शब्दस्य वार्यते ।
प्रभाकरगुरोः शिष्यैस्तथा यत्नो विधीयते ॥ १ ॥
अत्र लौकिकवाक्यानां व्यभिचाराभिमानतः ।
अर्थासंस्पर्शितां केचिदाहुः शब्दस्य वादिनः ॥ २ ॥
निश्चयोऽर्थस्य संस्पर्शः स चार्थाव्यभिचारिणः ।
प्रत्यक्षादेरेव भवेच्छब्दस्तु व्यभिचारवान् ॥ ३ ॥
विनाप्यर्थं हि शब्देन प्रतीतिरुपजायते ।
अङ्गुल्यग्रेऽस्ति करिणां यूथमित्येवमादिना ॥ ४ ॥
नचात्र शक्यते वक्तुं शुक्तौ रजतबोधवत् ।
अग्रहाद् भ्रान्तिरेषेति कारणस्याविशेषतः ॥ ५ ॥
दुष्टा हि हेतवः कार्यं सम्पूर्णं कर्तुमक्षमाः ।
तेन भेदाऽग्रहो युक्तः शुक्तिकारजतादिषु ॥ ६ ॥
इह तु ज्ञानहेतुर्यः शब्दः स न विशिष्यते ।
विशिष्यते यस्तु वक्ता स ज्ञानस्य न कारणम् ॥७॥
वक्तापि यदि विज्ञानहेतुः स्यादिन्द्रियादिवत् ।
ततस्तस्याऽपि दोषेण भवेदग्रहणं तदा ॥ ८ ॥
वक्ता तु केवलं शब्दव्यक्तावेवोपयुज्यते ।
ज्ञानं तु शब्दमात्रेण निरपेक्षेण जन्यते ॥ ९ ॥
न च तस्येह दुष्टत्वं किंचिदप्युपलभ्यते ।
दोषश्चाग्रहणे हेतुस्तदभावे स्फुटो ग्रहः ॥ १० ॥
तेन शब्दोपजनितं ज्ञानमेवेदमीदृशम् ।
अर्थं व्यतिक्रामतीति कुतस्तेनार्थनिश्चयः ॥ ११ ॥
येनापि हि विना यस्य सद्भाव उपपद्यते ।
निश्चयस्तत्र तेनेति सुभाषितमिदं वचः ॥ १२ ॥

नन्वेवमाप्तवाक्येभ्यः कथं व्यवहृतिर्भवेद् ।
व्यवहारो हि लोकस्य कथं स्यान्निश्चयं विना ॥१३॥
उच्यते व्यवहारो हि संदेहादपि लौकिकः ।
प्रायशो दृश्यते तेन न किंचिदिह दुष्यति ॥ १४ ॥
अपि चाप्तत्वमालोच्य वक्तुस्तत्रार्थनिश्चयः ।
मानान्तरवशेनापि कथं चिदुपपद्यते ॥ १५ ॥
वेदस्त्वलौकिकार्थत्वाद्भावाद्वक्तुरेव च ।
अहो बत दशां कष्टामुपनीतोऽपि पण्डितैः ॥ १६ ॥
अत्र प्रतिविधानाय यतन्ते मतिशालिनः ।
ज्ञानस्य व्यभिचारित्वं नयवीथ्यां निवारितम् ॥१७॥
श्रूयतामवधानेन गतिर्नरगिरामपि ।
अनुमानात्पृथग्भावं तासां नेच्छन्ति सूरयः ॥१८॥
वाक्यं हि पुरुषाधीनरचनं लौकिकं सदा ।
शङ्क्यमानायथार्थत्वं नार्थनिश्चायकं स्वतः ॥ १९ ॥
अन्योन्यानन्वितार्थानि पदान्यपि हि मानवाः ।
रचयन्तो विलोक्यन्ते तेन नान्वयनिश्चयः ॥ २० ॥
केचित्तावद् भ्रमेणैव केचिदाशयदोषतः ।
प्रमादात्केऽप्यशक्तेश्च केऽप्यनन्वितवादिनः ॥२१॥
तदुक्तानां पदार्थानां यद्यप्यन्वययोग्यता ।
तथाप्यनन्वितस्यापि दृष्टेर्नान्वयनिश्चयः ॥ २२ ॥
तत्र निश्चयशब्देन ज्ञानमेवाभिधीयते ।
अन्वयानिश्चये तेन ज्ञानमेवास्ति नान्वये ॥ २३ ॥
शङ्क्यमानायथार्थत्वरचनं तेन पुंवचः ।
श्रुतमात्रकमेवार्थे न तावन्निश्चयावहम् ॥ २४ ॥
यावद्वक्तुरविज्ञातं पूर्वभाविप्रमान्तरम् ।

विवक्षितार्थविषयमिन्द्रियार्थनिबन्धनम् ॥ २५ ॥
तस्य ज्ञानं च वाक्येन लिङ्गभूतेन गम्यते ।
ज्ञात्वैवार्थं ब्रवीतीति य एवमवधारितः ॥२६॥
तस्य ज्ञानेन नियतं वाक्यं ज्ञानानुमापकम् ।
ज्ञानं चार्थाविनाभावि तेनार्थे ऽपि विनिश्चयः ॥२७॥
ततोऽर्थे निश्चिते पश्चात्सो ऽर्थो वाक्येन गम्यते ।
तस्यां दशायां वाक्यस्य तस्य स्यादनुवादता ॥२८॥
पूर्वं च लिङ्गभूतत्वं वक्तुर्ज्ञानावधारणे ।
वक्तुर्ज्ञानप्रसूतं हि वाक्यं तत्कार्यमिष्यते ॥ २९ ॥
कार्यात्कारणसिद्धिश्च सर्वेषामनुवादतः ।
पौरुषेयमतो वाक्यं न शास्त्रमभिधीयते ॥ ३० ॥
एवञ्च सति लिङ्गस्य व्यभिचारो ऽयमीक्ष्यते ।
न शास्त्रस्येति तस्य स्यादर्थासंस्पर्शिता कुतः ॥ ३१॥
लिङ्गस्यापि न चैवायं व्यभिचारोऽस्ति किन्तु यः ।
लिङ्गालिङ्गे न शक्नोति विवेक्तुं मूढचेतनः ॥ ३२ ॥
तस्यालिङ्गे लिङ्गरूपसाधारण्यनिबन्धनः ।
लिङ्गसंव्यवहारोऽयं विपरीतः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥
श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरेणैवमीरितम् ।
तेन न व्यभिचारोऽस्ति द्वयोर्लैङ्गिकशास्त्रयोः ॥ ३४ ॥
नन्वर्थ एव प्रथमं पुंवाक्येभ्योऽवगम्यते ।
अन्यथा हि कथं वक्तुर्धीर्विशिष्टा ऽनुमीयते ॥ ३५॥
अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
नचाप्रतीतेनार्थेन विशेषश्चावऽकल्पते ॥ ३६ ॥
अत्र ब्रूमो ऽयथार्थत्वशङ्कया ऽर्थो न निश्चितः ।
अनिश्चितश्च न ज्ञात इति तावद्व्यवस्थितम् ॥ ३७ ॥

किंत्वज्ञाते ऽपि शब्दार्थे पदजाते श्रुते सति ।
विमर्शो जायते श्रोतुरीदृशो मतिशालिनः ॥ ३८ ॥
अन्योन्यान्वययोग्यार्थं पदजातं ब्रवीत्ययम् ।
आप्तस्तेनामुना नूनं ज्ञातस्तेषां समन्वयः ॥ ३९ ॥
न कदाचिदसंबद्धानर्थानेष विवक्षति ।
न वा ऽप्रतीतसम्बन्धानिति दोषो न कश्चन ॥४०॥
नन्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान् ।
वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमुत्थितस्तत्प्रहीणवान् ॥ ४१ ॥
लोकावगतशक्तिर्हि वेदे शब्दो ऽवबोधकः ।
लोके च लिङ्गभावेन प्रतीतिर्भवताश्रिता ॥ ४२ ॥
स्वयं त्विह समाधानमाचार्येणैव दर्शितम् ।
शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति दर्शयता सता ॥ ४३ ॥
अन्वितार्थाभिधायित्वे पदानां हि स्थिते सति ।
विशिष्टा वक्तृधीर्ज्ञातुं शक्यते नान्यथा यतः ॥ ४४ ॥
ज्ञातेषु हि पदार्थेषु श्रोता वक्तरि कल्पयेत् ।
अन्योन्यान्वयविज्ञानं नान्यथेत्युपदर्शितम् ॥ ४५ ॥
पदानां तत्पदार्थेषु शक्तिः स्वाभाविकी स्थिता ।
पुंवाक्येषु विसम्वादशङ्कया सा तिरोहिता ॥ ४६ ॥
वेदेषु त्वस्मर्यमाणकर्तृकेषु स्वरूपतः ।
प्रमाणान्तरसंस्पर्शरहितार्थावबोधिषु ॥ ४७ ॥
न कर्तुरनुमानं स्याद्वाक्यत्वादिति लिङ्गतः ।
न कर्ता शक्नुयाद्वाक्यं कर्तुं कार्यं हि लौकिके ॥४८॥
तेन वेदे विसम्वादशङ्का नास्ति कथं चन ।
अर्थनिश्चयहेतुत्वादर्थसंदर्शिता स्थिता ॥ ४९ ॥
व्यपगतवाङ्मलपङ्कः प्रोद्धृतपरयुक्तिकण्टकः प्रकरः ।
सृष्टःप्रगुणतरोऽयं शालिकनाथेन नीतिपथः ॥५०॥

इति शालिकनाथमिश्रकृतौ नीतिपथो नामद्वितीयं प्रकरणं ॥ २ ॥

बहुधा जातिविषये विवदन्ते विपश्चितः ।
प्रभाकरमतेनायं तेषां प्रयास उच्यते ॥ १ ॥

केचिदाचक्षते जातिरिति विकल्पविलसितमिति । एकेतु सतीमपि जातिमाश्रयेभ्यो ऽभिन्नामनुमन्यन्ते । अन्येतु भिन्नामप्यनुमेयामाहुः । अपरेतु भिन्नाभिन्नामिच्छन्ति, तथा चाजातावपि जातिव्यवहारो बहुलमुपलभ्यते केषां चिदिति तन्निराकरणायेदमारभ्यते ।

जातिराश्रयतो भिन्ना प्रत्यक्षज्ञानगोचरा ।
पूर्वाकारावमर्शेन प्रभाकरगुरोर्मता ॥ २ ॥

नन्वाश्रयएव द्रव्यं जातेरसदिति सौगताः, तथाहि, न परमाणुषु चतुर्विधेषु पार्थिवाप्यतैजसवायवीयेषु जातिराश्रिता ऽभिमता; अनुवृत्ताकार—प्रत्ययवियोगात् । भिन्नेषु यदभिन्ना जातिरुपेयते तत्रानुवृत्ताकारावभासिनी बुद्धिरेव निबन्धनं; नच कस्यचन जन्तोः परमाणुषु करणपथविदूरवर्तिषु निपुणमपि निरूपयतोऽनुवृत्ताकारावभासिनी मतिराविर्भवति । यापि चेयं परमाणुरिति मतिः सापि परिमाणलक्षणगुणाकारणिका मीमांसकैरपि सङ्गीर्यते । पृथिवीत्वादिकमपि तत्तदसाधारणगन्धादिगुणसमवायमात्रलब्धात्मलाभायां पृथिव्यादिबुद्धौ निबन्धनम् । नच स्थूलेषु द्रव्येषु जातिः समवेयाद् ? तेषामेव दुरुपगमत्वात् । न खलु स्थूलद्रव्यसम्भवो घटते ? । तथा हि, द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलद्रव्यान्तरारम्भकत्वाऽनुपपत्तेः, नचैवैकैकद्रव्यव्यतिरिक्तमपरमारम्भकमस्ति । संयोगो ऽपि च तयोरनुपपन्न एव, स हि नैकैकद्रव्यसमवेतः ? नाप्येकद्रव्यसमवेतः ? एकैकातिरेकेणानेकस्यानुपपत्तेः । अनेनैव मार्गेण त्र्यणुकस्य त्रिभिर्द्व्यणुकैरारम्भणीयस्य महिमगुणशालिनः स-

म्भवो निरस्तः । तदेवं दूरीभूता स्थवीयसामवयविनामारम्भसंकथा । अपि चावयविनः किमवयवेषु प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वृत्तिर्व्यासङ्गेन वेति चिन्तनीयं, न तावत् कार्त्स्न्येन वृत्तिमुपलभामहे ? एकैकावयवगतस्य तस्याप्रतिपत्तेः । एकैकावयवगते च कम्पे रागे वा सकलस्यावयविनः कम्परागप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथावयवान्तरे च कम्परागविरहे कम्परागविरहसमासक्तिः । अवयवी च कम्पेत न कम्पेत रज्येत न रज्येत चेति विषमां दशामाविशेत । नापि व्यासङ्गेनावयविनो वृत्तिरवयवान्तराविरहात्, अवयवशालिनो हि केन चिदवयवेन क्व चन केनचित् क्वचनेति व्यासङ्गिनी वृत्तिरुपपत्तिमती । किञ्चैकैकत्रावृत्तेरवृत्तिरेव एकैकातिरिक्तानेकाभावात् । किञ्च सकलावयवग्रहणे एव नियमेनावयवी ज्ञायेत, नच तथा सम्भवति ? अवयवान्तरेणावयवान्तरतिरस्कारात् । नच प्रकारान्तरेण वृत्तिरिति वदितुं शक्यम् ? अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य । अवयवेभ्यश्चावयवी व्यतिरिच्यमानो ऽव्यतिरिच्यमानो वा न प्रमाणेन सङ्गच्छते, व्यतिरिक्तो हि तदग्रहेऽपि ग्रहणं कदाचिदनुभवेत्, न खलु भिन्नयोः सहोपलम्भनियमो घटयोरिव, तद्वदवयव्यपि भिद्यमानो नावयवैरेव सहोपलभ्येत । कस्याश्चिदपि दशायामननुभूयमानेष्वप्यवयवेष्वनुभूयेत । नचावयविनमवयवानुभवमन्तरेण केचिदुपलम्भन्ते ? अव्यतिरिच्यमानस्तु नास्त्येवेति वचनभङ्गिमात्रेणोक्तं भवति । तदेवमवयविद्रव्यमुपपत्तिभिरनुसन्धीयमानमेकान्ततो लीयते । कथं तर्हि स्थूलावभासिनी मनीषा समर्थनीया ? इत्थम्, उत्तराधरभावेन निरन्तरमुत्पन्नाः परमाणव एव समधिगतैन्द्रियकज्ञानजननयोग्यदशाविशेषाः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते तांस्तथानुभवतस्तद्बलभावी मा-

नस एष स्थूलविकल्पो विजृम्भते। दूरादिव तरुषु निरन्तरेषु समनुभूयमानेषु वनमिति मतिः; अतः स्थवीयसां द्रव्याणामाश्रयाभिमतानामयोगाज्जातिरपि तदाश्रिता नाभ्युपगमम-र्हति। अपि च जातिरपि नेन्द्रियज्ञानेन प्रतीयते? तस्या नि-स्सत्त्वेनाभ्युपगमात्। नहि नित्यं कस्मै चित्कार्याय पर्याप्तम्? तद्धि न शक्तस्वभावं, नित्यं कार्योदयप्रसङ्गात्? अशक्तस्वभावं तु नित्याविचिकित्सनायाशक्तिकं न किञ्चित् कुर्यात्। नचा-जनकमिन्द्रियज्ञानमनुभवति? यो हि विषयः स्वस्यान्वयव्य-तिरेकौ ज्ञानमनुकारयति स प्रत्यक्षः। किञ्च, समुन्मिषितच-क्षुषश्चिराय विषयान्तरानुसन्धानव्यापृतस्य चित्तस्य पुरोव-र्तिनीं स्वस्तिमतीं कामाक्षीं वा साक्षात्कुर्वाणस्य न जातिरपरा ऽवभासते!। अन्यच्च जातिरसौ पिण्डैः सहोत्पद्यते विनश्यति वा! तथोपगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात्; एका हि जातिरने-काधिष्ठाना प्रतिज्ञायते; उत्पत्तिमती विनाशिनी चान्याऽन्या स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात्। सेयं नित्या जाति-रुदितवत्यां व्यक्तौ प्रतीयमाना नान्यत आगता? निष्क्रियत्वात्, नच तत्रैवासीत्? प्रागप्रतीतेः, नच स्थितिरपि युक्तिमती? व्य-क्तिरेव हि तस्या देशो नाकाशादिः? अनुत्पन्ना च व्यक्तिरिति काऽवतिष्ठतामाकृतिः? नचोत्पाद्ये ऽप्यवतिष्ठते? तदेषा जातिरवतिष्ठते नावतिष्ठते चेति सङ्कटमापतितम्। किञ्च व्य-क्तेरभिन्ना भिन्ना वोभयरूपा वा जातिरास्थेया? तत्र नाभिन्ना! तथाभावे व्यक्त्या सहोत्पादे विनाशे वा सरूपापहारापत्ति-रिति पुरस्तादुपन्यस्तम्। व्यक्तिमात्राङ्गीकारे च कोऽस्मत्पक्षस्य भेद इत्यपि चिन्तया ऽन्तः सीदन्तु बहवः? अतो व्यक्तिमा-त्रमेव तत्त्वमिति वदतां साहायकमेवाचरितमनतिरेकिणीं जा-

तिमुररीकुर्वाणैः। भिन्नत्वेऽपि पिण्डग्रहणमन्तरेण ग्रहणापत्ति-रुभयप्रतीतौ च सम्बन्धप्रतीतिसमासक्तिः अस्त्येवेति चेत्? महदिदं वैयात्यं। कः खल्विह गवि गोत्वमिति मतिमभ्युपगच्छेदन्यत्र निरस्तत्रपायन्त्रणात्। भिन्नत्वे च वृत्तिप्रकारो दुर्निरूप एव, किं व्यासङ्गिनी वृत्तिरुत प्रत्येकपरिसमाप्तिमतीति? एकत्र परिसमाप्तावन्यत्र न वर्तेतेति पुनरपि स्वरूपापहारः। अव्यासङ्गोऽपि कालत्रयवर्तिनीषु व्यक्तिष्वनुपपन्न एव। प्रत्येकश्च गौरिति प्रत्ययो विकल्पमात्रमित्यङ्गीकृतं स्यात्, नचोभयरूपता? विरोधात्। नचोपलम्भबलेन विरोध एव नास्तीति चतुरस्रं! तथाविधस्योपलम्भस्यैवासम्भावनीयत्वात्। अभिन्नाकारबुद्धिबोध्यं हि वस्त्वभिन्नमिति लौकिकाः, विलक्षणाकारबोधविषयश्च भिन्नं, तत्र यदि विलक्षणाकारप्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी विलक्षणेनाकारेणावभातस्तदाऽभेदप्रतीतिदशायामेक आकारोऽनुभवनीयः; स जातिभागस्य पिण्डभागस्य वा तत्रैक द्विरवभासोऽयं स्यान्न तु जातिजातिमतोरभेदावभासः। अथ विलक्षणावप्याकारौ तादात्म्येनावसीयेते इति मतम्। तत्रापि पर्यनुयोजनीयः किमिदं तादात्म्यं नामेति? यद्येकाकारतेति ब्रूयात् तर्हि पूर्वोक्तमेव दूषणमात्मसात्कृतं, शब्दयोः सामानाधिकरण्यं तादात्म्यमिति चेत्? अयुक्तमेतत् गौर्वाहीक इत्यादावतादात्म्येऽपि दर्शनात्, उपचारस्तत्रेति चेत् अत्रापि भिन्नजातिवादिन उपचारमेव मन्यन्ते; वयन्तु विवक्षामात्रपरतन्त्राः शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनायेशत इति सर्वत्र मन्यामहे। कथं तर्हि नानाभूतासु व्यक्तिषु बुद्धिरनुवृत्तमाकारमुल्लिखन्ती समुपजायते? तेनास्या एव बुद्धेर्द्रढिम्नः कारणमनुमास्यामहे अस्ति तद्विशेषणं यदुपरागवशेने-

यमभिन्नाकारानुसन्धायिनी धीरुदीयत इति, तदपि न जाति साधनसमर्थं? कार्यभूता हि बुद्धिरेषा कारणमाक्षिपन्ती यदनन्तरमेवोपजायते तदेव कारणं कल्पयति न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चिदुपस्थापयति। सा चेयं स्वलक्षणविषयदर्शनसमनन्तरभाविनीति ता एव व्यक्तयः स्वनिर्भासा बुद्धी रुपजनय्य तन्मुखेन तामेकाकारानुभासिनीं धियमाविर्भावयन्ति, नितान्तभेदवतीनां च व्यक्तीनां कासांचिदेष महिमा न सर्वासामिति किमनुपपन्नम्? यथा ह्यभिन्ना अपि चक्षुरालोकमनस्का एव सामग्री समुपनिपतिता एकविज्ञानोदयलक्षणं कार्यमारभन्ते, तथा व्यक्तयोऽपि किं नारभन्तइति नेदं प्रतिपत्तिकठिनम्। सा चेयं स्वाकारेणाभेदेनात्यन्तिकभेदयोगिनीनामपि व्यक्तीनामभेदं सम्पृचन्ती सम्पृक्तिरित्यनुगीयते। एषा च मनीषा न स्वलक्षणं विषयीकरोति तस्य विशदावभासित्वात्, अस्याश्चाभिलापसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासत्वात्, अभिलापानाञ्च विशदाकारमवभासितुमशक्तेः अभिलापमात्रेण तथाविधप्रतिपत्त्यभावात्। तेनैषा न स्वच्छाकारावभासिनी। नन्वेतत् प्रतीतिपराहतमुदितं गौरयमिति बुद्धौ विशदावभासात्? उच्यते, न विशदावभासित्वमत्रजानीमहे तत्तु समानकालभाविनो निर्विकल्पप्रत्ययस्य स्वलक्षणावलम्बिनः प्रसादात्, तदभावे तथात्वानुपलम्भात्। नचैतद्वाच्यमेकमेव वस्त्विन्द्रियैर्निराकारमनुभूयते शब्दैश्चाविशदावभासमिति? भिद्यमानेऽपि बोधोपाये बोध्याभेदे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः। नियताकारश्च स्वलक्षणमनियताकारश्चास्यां बुद्धौ चकास्ति, तदेवं विशदाविशदतया नियतानियततया च स्वलक्षणस्य विकल्पाकारस्य च भेदे सत्यपि विकल्पाः साक्षात्परम्परया

वा स्वलक्षणविषयदर्शनप्रभवतया स्वलक्षणग्रहणाभिमानिनो जायन्ते तत एव तत्र प्रवर्तयन्तः पुरुषं व्यवहाराङ्गभावमनुभवन्ति पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धादवस्त्वपि प्रतिबद्धं भवति मणिप्रभायां मणिबुद्धिवत्। यथा हि खलु मणिप्रभायां मणिधिषणायां मणिकिरणविषयिणी मणिबुद्धिरयथार्थतया भेदमजुषमाणापि मणिमनुप्रतिबद्धेति मणिसमधिगमनिमित्तं भवेत्; तथेयमपि वस्तुतः स्वलक्षणमगृह्णत्यपि स्वलक्षणाद्दर्शनं दर्शनतो विकल्प इति स्वलक्षणप्रतिबद्धा सती तत्प्राप्तये प्रभवति। निर्विकल्पकप्रत्ययसमधिगतस्वलक्षणप्रापकतया च स्मृतिरियमुच्यते। तत एव च गृहीतग्राहित्वादप्रमाणमन्यथा वस्तुविषयतया वस्तुप्रापकतया चानुमानमिव प्रमाणमेव स्यात्? स चायं तस्याकारः प्रथमानो न ज्ञानस्यैव? बहिष्ट्वेनावभासात्। नचार्थगत एव? उक्तेन न्यायेन निरस्तत्वात्। किन्त्वयमसन्नेव ज्ञानमनुभासते शब्दमिव प्रतिशब्दः। एतत्तु शास्त्रचिन्तका विवेचयन्ति प्रतिपत्तारस्तु दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य ताभ्यामेवानुमन्यमाना व्यवहारेषु प्रवर्तन्ते प्रवृत्ताश्चार्थप्रतिलम्भेनाविसंवादं मन्यन्ते कथं पुनरेकत्वाध्यवसायो दृश्यविकल्पयोः? अतद्व्यावृत्ततया तत्सदृशत्वात्, यथा दृश्यस्यातद्व्यावृत्तता तथा विकल्पस्यापि। तस्माज्जातिप्रत्ययो विकल्पमात्रं परमार्थस्तु न जातिर्नाम किञ्चित्। अपि च द्रव्यसमवायिनी जातिरभिमता, नच गन्धादिव्यतिरिक्तं द्रव्यमुपलभामहे चक्षुरादीनां प्रत्येकं रूपादिष्वेव व्यापारादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

अत्रोच्यते, संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वावगमे शरणं, गवादिषु च स्थूलाकारावलम्बिनी बुद्धिरुदीयतइति निर्विवादं

नयवीथ्याञ्च निर्णीतं प्रमाणं स्मृतिश्च प्रत्यय इति । ननु तदेवासदिति मन्यते, अवयव्यादीनामेकान्ततोऽनुपपन्नत्वात् । उच्यते न दृष्टे काचिदनुपपत्तिः । ननूक्तावयविनोऽनुपपत्तिः, आरम्भकाभावात्, अनुपपन्नेयमनुपपत्तिः; कार्यं प्रतीतं कारणकल्पनायां प्रमाणम् । न पुनः स्फुटाबाधितं कार्यं कारणानिरूपणायापन्हवमर्हति, तेनावयवा एव समासादितसंयोगलक्षणासाधारणगुणा अवयविन उत्पादका भविष्यन्ति संयोगश्चैक एवानेकत्र वर्तते। एकैकत्र संयुक्तप्रत्ययानुदयात्, एकातिरिक्तानेकाभावे ऽप्येक एव स द्वितीय आश्रयः संयोगस्येति न दोषः । ननु द्रव्ये एव तथोत्पन्ने संयोगविकल्पमाविर्भावयतो न तु तद्व्यतिरेकी संयोगो नाम कश्चिद् गुणविशेषः, तन्न, प्रत्यभिज्ञायेते हि द्रव्ये अनुवृत्ते, कादाचित्की च तयोरपरेयं दशा दृश्यतइति भवत्येव भेदसिद्धिः स्थापिता मीमांसाजीवरक्षायां प्रत्यभिज्ञा, अतः संयोगलक्षणासाधारणगुणासमवायिकारणोपगृहीता अवयवा एव समवायिकारणमवयविन उपपद्यन्ते, यश्चायमवयविनो वृत्तिविकल्पे दोष उक्तः सो ऽप्यवयविनः प्रतीतौ स्थितायामनुपपन्नः । व्यासक्त एकावयवेष्ववयवी नैकत्र जातिवत्परिसमाप्तः, अवयवान्तरैरपि च विना स तस्य कोऽपि महिमा य एक एवानेकावयवानुस्यूत इति किंन कल्प्यते, यद्यपि चावयविन एकैकत्रावृत्तिस्तथापि नावृत्तिदोषः संयोगसचिवा एवावयवा जनकाणव आश्रयभूता यतः, जनकतयैवाश्रयत्वात् समवायिकारणानाम् । अतएव संयोगः सद्वितीयाश्रय इति न दोषः, नच सकलावयवोपलम्भसापेक्षा तदुपलब्धिरवयविनस्तेभ्यो भिन्नत्वात । नचैतावता एकावयवग्रहणमात्रेऽपि ग्रहणपर्यनुयोगो युक्तः ? कार्यानुगुणत्वात् कारणक-

ल्पनायाः, कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं परिकल्प्यते न कार्यविनाशाय, तेन यावतावयवानां ग्रहणे तदुपलम्भस्तावतामेवावगमस्तदवगमनिबन्धनमिति दर्शनबलेनाभ्युपेयते । भिन्नत्वेऽपि तत एव सहोपलम्भनियमः उपेयोपायभावात्, उपेयभूतोऽवयवी उपायवर्तिनश्चावयवाः प्रत्येकं तु तेषां शक्यतएवासहोपलम्भोऽपि वक्तुम्, अवयवान्तरयोगिनो ऽवयविनोऽपि परिग्रहे इतरावयवव्यतिरेकोऽपि सुदर्श एव, इयश्च भेदसाधने युक्तिः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि वस्त्वन्तरत्वमवसीयते, अवगम्यमानोऽपि चावयवी विलक्षणो बुद्धिगोचरतामाचरत्येव, अवयवी हि स्थवीयानेको हृदयमागच्छति अवयवास्तु क्षोदीयांसो भूयांसश्च, स चायमवयवी महत्वाद्रूपवत्त्वाच्च चाक्षुषः स्पार्शनो वा, पार्थिवो वाम्भसीयो वा तैजसो वा, वायवीयस्तु महत्वात् स्पर्शवत्त्वाच्च स्पार्शन एव । द्व्यणुकस्तु चातुर्भौतिको ऽप्यमहत्वाद प्रत्यक्ष एव । तस्य चामहत्त्वमवयवबहुत्वमहत्वप्रचयविशेषाणां महिमगुणकारणानामभावात् । गगनादीनां तु महतामपि रूपस्पर्शविधुरतया न प्रत्यक्षगोचरतेत्यलमति विस्तरेण । ननु सकलावयवसमाश्रितत्वादवयविनस्तिरोहितैरवयवैः सहेन्द्रियासन्निकर्षे कथमवयविना समागमः ? नचासङ्गतमेव बहिरिन्द्रियमवबोधकमिति प्रतिज्ञा युज्यते ? अवयवानामप्यसन्निकृष्टेन्द्रियबोध्यत्वापत्तेरिति, उक्तोत्तरमेतत्, भिन्नत्वादवयविनो ऽवयवान्तरसंयोगेऽपि संयोगबुद्धेः पटादिषूपपन्न एवेन्द्रियसन्निकर्षोऽवयविनः तदनया दिशा तावदुपपन्नमाश्रयद्रव्यमाकृतेः पृथुलम् । ननूक्तं रूपादिव्यतिरेकी द्रव्यं नोपलभ्यत इति, किमिदं पश्यतोहरत्वं, प्रतीयते हि महानवयवी रूपादिव्यतिरेकी, अत एव जपाकुसुमसन्निधानाभिभूतरूपमपि स्फ-

टिकद्रव्यं प्रत्यभिज्ञायेत, कथंनामागृहीतं प्रत्यभिज्ञायेत ? अपि च दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्रूपस्पर्शव्यतिरेकिद्रव्यं स्फुटतरप्रतीतं नापन्होतुमुचितं, वनादिषु बाधकप्रत्ययबलेन कल्पनेयं प्रसरति दूरतयान्तरालाग्रहणनिबन्धनोऽयमभेदग्रहव्यवहारः प्रवर्ततइति । अवयविनि तु बाधकज्ञानं नास्तीति पुरस्तादावेदितम् । तेनाश्रयद्रव्याभावाज्जातेरपलापः प्रलापमात्रमिति स्थितम् ।

यच्चेदमुदितं नित्यतया जातेरात्मविज्ञानजनने ऽपि न शक्तेति तदपि क्षणभङ्गनिराकरणपर्वणि विस्तरेण नित्यानामर्थक्रियाकारित्वसमर्थनेन प्रत्यूढम् । मा वा स्वविज्ञानमपि जातिर्जीजनत् तथापि कथङ्कारमसावप्रत्यक्षा ? न खल्वियमाज्ञा राज्ञः कारणभूतएव प्रत्यक्षेण प्रचरितव्यमिति, यत्तु यतः प्रतीयते स तस्य विषय इति सार्वलौकिकम् । ननु प्रत्यक्षमप्यविसम्वादादेव प्रमाणमविसम्वादश्च तस्मादात्मलाभात्, अन्यतस्तु भवतो नित्यभूतस्य वा ऽभावे ऽपि भावसम्भवान्नियमेन सम्वादायोगादिति बलादभ्युपेयं प्रत्यक्षस्य कारणमेव विषय इति । अत एव च प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे तयोरेवार्थाविसम्वादकत्वात् । प्रत्यक्षं साक्षादर्थेन प्रतिबद्धमनुमानं त्वर्थप्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया पारम्पर्येण प्रतिबद्धम् । यस्य तु न साक्षान्नापि परम्परयाऽर्थप्रतिबन्धो न तस्य प्रामाण्यमुचितं तस्य तदविसम्वादनियमाभावात् । अर्थाविसम्वादि च प्रमाणं व्यवजिहीर्षमाणा लौकिका आद्रियन्ते । सिद्धेदयं मनोरथो यदि ज्ञानान्तरनिबन्धनो विसम्वादः प्रार्थनीयः । यद्विषयमेव च यद्ज्ञानं तेनैव तस्मिन् विषये पर्युपस्थापिते नास्ति प्रत्ययान्तरनिबन्धनाविसम्वादप्रार्थना

अर्थेनाप्रतिबद्धमपि च ज्ञानं स्वमहिमपर्युपस्थापितार्थमविसंवादकमेव संप्रवर्तते। तेनोत्पत्तिमात्रएव विज्ञानस्य परापेक्षा न प्रामाण्येऽर्थाविसम्वादलक्षणे । अतः सिद्धं शास्त्रादीनामपि अर्थप्रतिबन्धविरहिणां प्रामाण्यम्। एतदर्थमेव नयवीथ्यां सर्वं ज्ञानं विषया ऽव्यभिचारीति प्रतिपादितम् । अतो निसायामपि जातौ भवत्येव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् । यत् पुनरुक्तमेकभावेन मनसा समाकलयतः कालाक्षीं स्वतिमतीं वा नास्ति जातिप्रतीतिरिति, तदसिद्धम्, आकारो हि सा, प्रतीयते चाकारे यदि परमर्थान्तरानुसन्धानविकलतया तस्यानुवृत्तिर्नावसीयते, अनुवृत्ता च जातिर्नानुवृत्तिः। अग्रहणे ऽपि च धर्मस्य धर्मिणो ग्रहणं नानुपपन्नम्। अत एव च पिण्डान्तरसमधिगमे पूर्वाकारपरामर्शिनी मनीषा प्रत्यभिज्ञासमाख्यातोदीयते । यच्चोक्तमनाश्रयतया तत्रैव प्रागनवस्थिता निष्क्रियतया चान्यस्माद्नागच्छन्ती स्वरूपहानिप्रसङ्गेन व्यक्त्या सहानुपजायमाना कथं सम्बन्धमनुभवति जातिरिति ? तदिदं मायामोहजननं यथाजातजनोद्वेजनमात्रं, संयोगो ह्युभयकर्मजो भवति मल्लयोरिव, अन्यतरकर्मजो वा स्थाणुश्येनयोरिव, संयोगजो वा यथा तन्तुतुरीसंयोगादुत्पन्नमात्रस्य पटस्य तुरीसंयोगः, सच कर्म प्राक्संनिधानं वापेक्षते समवायस्तु संयोगाद्विभिन्नो न कर्म वा तत्र वा प्राक्सत्तामपेक्षते यत एव तु पिण्डस्योदयः समवायिकारणात् तत एव जातिसमवायो ऽपि तस्य सम्पद्यते, समवायश्च न वयं काश्यपीया इव नित्यमुपेमः, विनष्टायामपि व्यक्तौ न जातिरन्यत्र याति न च तत्रावतिष्ठते न विनश्यति केवलं तद्व्यक्तिसमवायस्तस्या निवर्तते, तेन तस्यानुपलम्भनं, तथाहि न याति निष्क्रियत्वान्नावतिष्ठते व्यक्तिमात्राश्रयत्वात् तदभावेऽवस्था-

नासम्भवात्, न विनश्यति पिण्डान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति। विनाशो हि नामात्यन्तिको ऽनुपलम्भ इत्यमृतकलायामुक्तम्, अतो न सङ्कटं किञ्चित्। यच्च पिण्डेभ्यो जातेरभिन्नत्वमुभयरूपत्वञ्च दूषितं तदस्माकं साहायकमेवाचरितं को हि नाम सचेतनः पदार्थान्तरप्रत्यभिज्ञामभेदाश्रयेण साधयेत् ? को वा परस्परविरोधिनी एकस्य द्वे रूपे प्रतिजानीते ? भेदवादः पुनरस्माकमपि सम्मत एव । नच तत्रेहप्रत्ययापत्तिदोषः ? प्रतीत्य ह्याधारमाधेयञ्च सम्बन्धश्च प्रतीयात्, सर्वश्च रूपं रूपिग्रहणमन्तरेण न प्रतीयते ऽतो न समानेन्द्रियग्राह्यतया जातिरपि व्यक्तिप्रत्ययानुप्रवेशिनीति नेह प्रत्ययसम्भवः, कर्मणि त्वनुमेये भवत्येवेह प्रत्ययः । वृत्तिविकल्पे तु कृत्स्नसमाप्तिरेवाङ्गीकरणीया न चान्यत्रावृत्तिदोषः ? प्रत्यक्षावगमाद्वृत्तेः प्रत्यभिज्ञायाः स्थापितत्वात् । पृथग्ग्रहणं तु जातेरसिद्धमेव । व्यक्त्यन्तरे हि जातिः प्रतीयमाना प्राच्यपिण्डपरिहारेण प्रकाशते । उदीच्यपरिहारस्तु प्राकृतनसमधिगमसमये सिद्धमेवेति परिहृतनिखिलानुपपत्तिकमुपपादितं गवादिषु साधारणाकारानुभवसिद्धं जातितत्त्वमुपपन्नम् । प्रत्यक्षत्वेद्यत्वं जातेरिन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतेः संयुक्तसमवायलक्षणश्च सन्निकर्षोऽपि नानुपपन्नः, गौरयमिति च मतिर्विशदतरार्थनिर्भासिनी न शक्यते ऽपवदितुम् । समसमयसम्भवनिर्विकल्पकदर्शनबलेनेत्थमियं प्रथत इति तथाभावे प्रमाणाभावात् । शब्दमात्रे तु केवलाकारपरिगृहीताकारिप्रतीते रूपान्तरानवभासाच्चाविशदावभासः। ऐन्द्रियके तु सम्वेदने प्रचुरतररूपावभासाद्विशदावगम इति नाबाह्यविषयत्वापत्तिः । नन्वेषा जातिप्रतीतिर्भिन्नामेव व्यक्तिमभेदेनागमयन्ती जायतइति भ्रान्ति-

रेषा न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । इयन्तु भ्रान्तिर्निर्बीजा न युज्यत इति बीजभावेन जातिरनुमीयते तत्समवायश्च । दृष्टा हि सन्तापसञ्चारितदहनपरमाणुसम्वलितायोगोलके दहनाकारानुकारिणी प्रतीतिरिति । तदिदमुक्तोत्तरमपि पुनः पर्यनुयोज्यामहे विस्मरणापराधादिति मन्यामहे । भिन्ना हि जातिरवगम्यते । न खल्वाकारमाकारिणञ्चैकमेव मन्यन्ते केवलं शब्दप्रयोगे समाधिर्वक्तव्यः । तत्रच लौकिकः प्रयोग एव शरणम् । प्रयोगश्च श्रुत्या लक्षणया गौण्या वा वृत्त्या नानुपपन्नः । समवायस्तु भवतु वस्त्वन्तरे सिद्धे ऽनुमेयः प्रत्यक्षेण तदनवगमात् आकृतिस्तु न प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा ऽनुमेया । न चानुमानमपि शक्यं शाक्येषु प्रतिबद्धॄष्वित्यलमतिविस्तरेण ।

अत्र केचिद्गवादितुल्यतया द्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्ताजातिमङ्गीकुर्वन्ति भवति हि सर्वेष्वेव सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिरिति सम्वदन्तः तदिदमपरामृष्टजातितत्त्वानामुपर्युपरिकल्पितम् । पूर्वरूपानुकारिणी यदि धीरुदीयते ततो ऽभ्युपेयेतैव जातिः । नच नानाजातीयेषु द्रव्येषु सर्षपमहीधरादिषु गुणेषु गन्धरसादिषु समानाकारानुभवो भवति केवलं तु सत्सदिति शब्दमात्रमेव प्रयुज्यते । भवति च विनापि जात्या पाचकमीमांसकादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेकशब्दप्रवृत्तिरपि नैकनिबन्धनमन्तरेणोपपद्यते ? सत्यमस्त्येवोपाधिरेकः प्रमाणसम्बन्धयोग्यतानाम । तत्रान्यः पण्डितम्मन्यो मन्यते । नन्विदमसमञ्जसमुच्यते सर्वत्र ह्युपाधिभेदमवगम्यौपाधिकशब्दानुविद्धः प्रत्ययो भवति न पुनः प्रागेव सह वा । इहच प्रमाणमेवजायमानमस्तीत्येवमेव जायते । प्रमाणोदयोत्तरकालं ह्यनया भवितव्यम् । किञ्च सत्यपि प्रमाणयोगे किञ्चिदस्तीति गम्यते किञ्चिन्नासी-

दिति तथान्यद्भविष्यतीति । तत्र प्रमाणसम्बद्धस्य वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानसत्ताप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदतिरेकिणि तु सत्त्वे तस्य त्रेधा व्यवस्थानाद्युक्तस्त्रिधाऽवभासः, अपिच भूमितलनिखातेषु चिरतरकालवर्तिषु प्रलीनज्ञातृपुरुषेषु लिङ्गादिरहितेषु सकलप्रमाणप्रत्यस्तमयेऽपि वर्तमानसत्तासन्देहः । स च प्रमाणसम्बन्धातिरेकिणीं सत्तामन्तरेणानुपपन्न इति । तदिदमनाकलितपरवचनस्य केवलं गलगर्जितम् । उक्तमस्माभिः प्रमाणसम्बन्धयोग्यतोपाधिः । यदि हि प्रमाणसम्बन्ध उपाधिरिति वदेम तत इत्थमुपालभ्येमह्यपि । योग्यता तु प्रमाणसम्बन्धातिरिक्ता प्रमाणेनावसीयतइति युक्त एवास्तीति प्रमाणोदयः । तस्याश्च त्रैकाल्यात् त्रैकाल्यावगमोऽपि समर्थित एव । तस्याश्च संशयिततापि युक्तैव । का पुनरियं प्रमाणसम्बन्धयोग्यता नाम ? ननु नामान्तरेण महासामान्यमेवेदमुररीकृतम् । नैतदेवं, यो हि महासामान्यं सत्तां सङ्गिरते सोऽपि स्वरूपमात्रं पदार्थानां मन्यतएव । अन्यथा शशशृङ्गादीनामनुत्पन्नातिवृत्तानाञ्च किमिति महासामान्येन सम्बन्ध एव न स्यादिति पर्यनुयोगे कः परिहारः ? तेन स्वरूपवत्त्वैव प्रमाणसम्बन्धयोग्यता । यस्यहि स्वरूपमस्ति तत् प्रमाणेन परिच्छिद्यते । त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तम् । नच महासामान्यस्य ? नित्यत्वात् । तथा संशयिततापि तस्यैव न पुनरसंशयिते स्वरूपे अपरः सत्तासन्देहो भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः कः सम्बन्धो यः स त्रिकालः । तस्यैव त्रैकाल्यं कुतः । नान्यदत्रोत्तरं स्वरूपत्रैकाल्यादित्यतः । तस्मात्स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्दो न पुनरेक आकारः सत्तानाम द्रव्यगुणकर्मणाम् । अपि च काश्यपीयानां जातिसमवायविशेषेषु स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्द इत्यभ्युप-

गमः। तस्य च द्रव्यगुणकर्मस्वपि तथा भावोऽस्तीति । तदेव मपाकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महासामान्ये यत्स्वमनीषा निर्मितकुतर्कबलेन सन्मात्रविषयं प्रत्यक्षमिति साधितं तदतिदूरोत्सारितम्। एतेनैव न्यायेन शब्दत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम्। नहि ककारगकारयोरेकाकारमनुगतं परामृशन्ती मनीषा समुन्मिषति। योऽपि चायं शब्दशब्दः सोऽपि श्रोत्रग्रहणोपाधिवललब्धप्रवृत्तिरिति न जातु जातिकल्पनायै विभवति। तत इदमपहस्तितम्। यदाहुः "शब्दत्वमेव तत्तदभिव्यञ्जकध्वनिनिबन्धनया नानावर्णरूपया विषयीभवत् तस्यतस्यार्थस्यावगमाय कल्पत" इति।

अनयैव च दिशा ब्राह्मणत्वादि जातिरपि निवारिता। नहि नानास्त्रीपुरुषव्यक्तिषु पुरुषत्वाद्यर्थान्तरभूतमेकमाकारमात्मसात्कुर्वन्ती मतिराविर्भवति नहि क्षत्रियादिभ्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्मणेष्वनुवर्तमानमेकमाकारमतिचिरमनुसन्दधतोऽपि बुध्यन्ते। यदप्याहुः, यद्यप्यपातसंजातया धिया ब्राह्मण्यं नावसीयते तथापि ब्राह्मणभूतमातापितृसम्बन्धानुसन्धानप्रभवायां बुद्धौ तच्चकास्तीति। तदपि च स्वमानसविसंवादि। अनुसन्दधानोऽपि मातापितृसम्बन्धं को जात्वेकमाकारमवबोद्धुं प्रभवति। यच्चोपदर्शितं, यथा विलीनमाज्यं तैलाद्व्यतिरिच्यमानं गन्धग्रहणसहकारिणा चक्षुषैव भिन्नमवगम्यतइति। तदपि न सुन्दरं। नहि तदानीं चाक्षुषस्य संवेदनस्य विषयातिरेकः किं त्वनुमानमेव तत्र सर्पिषो यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि रूपमीक्षितुं क्षमः स चक्षुषैवाज्यजातिमपि प्रत्येति। न गन्धग्रहणमपेक्षते। नन्वेवं ब्रह्मवहीनं किंनिबन्धनो हि तदानीमाहवनीयादिसाध्यकर्मसु केषांचिदधिकारो

नान्येषां; किं निबन्धना च ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिव्यवस्था अत्रोच्यते । अनादौ संसारे जन्यजनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् काश्चिदेव पुरुषसन्ततयः सन्ति तासामन्योन्यव्यतिरेकजाताः स्त्रीपुंसव्यक्तयो ब्राह्मणशब्दवाच्याः । अनिदम्प्रथमतया च सन्ततेः सर्वेषां तत्सन्ततिपतितत्वात् सिद्धा ब्राह्मणशब्दवाच्यता । तेन सन्ततिविशेषप्रभवत्वमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तावुपाधिः । तत्प्रभवानामेव कर्मस्वधिकार इति न किञ्चिदवहीनं केपुनस्ते सन्ततिविशेषाः । न ते परिगणय्य निर्देष्टुं शक्यन्ते किन्तु लोकत एव प्रसिद्धाः प्रत्येतव्याः । तथा च तज्जन्यत्वे ऽवगते ब्राह्मणशब्दं प्रयुञ्जते लोकाः । कथंपुनस्तज्जन्यत्वमेव शक्यमवगन्तुं ? स्त्रीणामपराधसम्भवात् । सम्भवन्ति हि पुंश्चल्योऽपि स्त्रियः परिणेतारं व्यभिचरन्त्यः । उच्यते । उक्तमेतत् दृश्यादर्शनमेवाभाव इति । यत्र यावदुपलब्धिसामग्री तावत्यां सत्यामपि यासां व्यभिचारो न दृश्यते तासां नास्त्येव व्यभिचार इति लोकप्रमाणकमेतत् । अपिच अप्रमत्तैः स्त्रियो रक्षणीयास्तासु नास्त्येव व्यभिचारसम्भावनावकाशो यासु त्वस्ति माभूत् तदपत्येषु तत्सन्ततिप्रभवत्वनिश्चयः । नचैतावता यत्रापि निश्चयः शक्यस्तत्राप्यनिश्चय इति युक्तमिति । यच्च बह्वीषु ज्वालास्वेकवर्तिवर्तिनीषु जालात्वं सामान्यं प्रत्यभिज्ञागोचरः कैश्चिदिष्यते तदपि गुरुरस्माकं न मृष्यति । स खल्वेवं निरीक्षांचक्रे अन्यथासिद्धा बुद्धिः सामान्यकल्पनाबीजम् । इयं तु भेदाग्रहणेन शुक्तिकारजतप्रत्ययवदुपपद्यतइति नालं सामान्यमुपस्थापयितुं । तेन भेदग्रहणपुरस्सरमभेदज्ञानं भिन्नेषु जात्यभ्युपगमे शरणमिति निरवद्यम्

शालिकनाथेन कृतं कृतमतिना जातिनिर्णयाख्यमिदम् ।

बहुविधविवादहरणं प्रकरणमुरुणावधानेन ॥ ३ ॥

इति जातिनिर्णयाख्यं प्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

यथार्थं सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये ।
प्रभाकरगुरोर्भावः समीचीनः प्रकाश्यते ॥ १ ॥
तत्र तावदिदं केचिदूचिरे चारुचेतसः ।
भ्रमसन्देहविज्ञाने अयथार्थे उभे इति ॥ २ ॥
इदं रजतमित्येषा या शुक्तिशकले मतिः ।
सा चेद्यथार्था भ्रान्तित्वं तदा तस्यास्तु कीदृशम् ॥ ३ ॥
यथावस्थितवस्त्वाभमपि ज्ञानं यदा भ्रमः ।
प्रमाणेषु तदाऽऽपन्ना सर्वेषु भ्रमरूपता ॥ ४ ॥
विवेकाग्रहणं भ्रान्तिरिति चेन्नैतदीदृशम् ।
सुषुप्ते ऽपि भ्रमापत्तेः सर्वभेदापरिग्रहात् ॥ ५ ॥
भेदाग्रहे गृहीते च यदि स्याद् भ्रमरूपता ।
दूरात् सामान्यमात्रस्य दर्शनं स्यात् भ्रमस्तदा ॥ ६ ॥
यथार्थदर्शनत्वे च बाधको ऽपि न युज्यते ।
अज्ञानभेदग्रहणो न बाधकमतिर्भवेत् ॥ ७ ॥
यथार्थतापि चैतस्याः कथमित्यपि चिन्त्यताम् ।
एषा ऽपि रजतत्वेन शुक्तिकामध्यवस्यति ॥ ८ ॥
रजतत्वं न शुक्तेश्च रजतस्य न शुक्तिता ।
तयोरन्योन्यभिन्नत्वं प्रत्यक्षेणावधारितम् ॥ ९ ॥
अथेयं रजतत्वेन न शुक्तिमवलम्बते ।
सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्तिर्विरुध्यते ॥ १० ॥
रूप्यार्थिनः प्रवृत्तिश्च शुक्तौ स्यान्निर्निबन्धना ।
अग्रहो ऽपि न भेदस्य प्रवृत्तौ कारणं यतः ॥ ११ ॥
रजतप्रतिपत्तिश्च नेयमन्धस्य जायते ।

तेनेयमिन्द्रियाधीना संयुक्ते चेन्द्रियं धियम् ॥ १२ ॥
समर्थमुत्पादयितुं शुक्तिसंयोगि चेन्द्रियम् ।
तेन सैवेन्द्रियेणेह रजतत्वेन गृह्यते ॥ १३ ॥
स्यान्मतं शुक्तिकामात्रमिन्द्रियेणावसीयते ।
तदेव सदृशत्वेन रजतस्मृतिकारणम् ॥ १४ ॥
सदृशप्रत्ययेनेह संस्कारोद्बोधहेतुना ।
तदित्युल्लेखरहिता रजते भवति स्मृतिः ॥ १५ ॥
स्मृतावस्यां मनोबाधात् तदित्यंशो ऽवखण्डितः ।
तेनेन्द्रियानुकारित्वमन्यथासिद्धमित्यसत् ॥ १६ ॥
अनुभूतेऽपि विषये तत्परामर्शवर्जितम् ।
न बोधं स्मृतिमिच्छन्ति धारावाहिकबोधवत् ॥ १७ ॥
अपरोक्षपुरोवर्तिसामानाधिकरण्यतः ।
नेयं स्मृतिः किन्तु शुक्तौ भ्रान्तोऽयं रजतग्रहः ॥ १८ ॥
स्मृत्युद्बोधनिमित्तं च स्वप्ने किञ्चिन्न विद्यते ।
पीतशङ्खावबाधे च द्विचन्द्रग्रहणे तथा ॥ १९ ॥
दिङ्मोहालातचक्रादिभ्रान्तयश्च कथं पुनः ।
स्मृतित्वाश्रयणेनैता वर्णनीया यथार्थतः ॥ २० ॥
तेनेन्द्रियादिदोषेण जायन्ते भ्रान्तिबुद्धयः ।
बुध्यमाना वस्तुरूपमन्यथास्थितमन्यथा ॥ २१ ॥
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहो योऽपि जायते ।
अभावात्तादृशोऽर्थस्य स यथार्थः कथं भवेत् ॥ २२ ॥
अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।
वेद्यः स एव नान्यद्धि वेद्यावेद्यस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥
इदं रजतमित्यत्र रजतञ्चाऽवभासते ।
तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥ २४ ॥

तेनान्यस्यान्यथा भानं प्रतीत्यैव पराहृतम् ।
परस्मिन् भासमाने हि न परं भासते यतः ॥ २५ ॥
नन्वेवं रजताभासः कथमेष धरिष्यति ।
उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥ २६ ॥
शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्भेदहेतवः ।
ते न ज्ञाता अभिभवाद् ज्ञाता सामान्यरूपता ॥ २७ ॥
अनन्तरञ्च रजते स्मृतिर्जाता तथापि च ।
मनोदोषात् तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ॥ २८ ॥
रजतं विपर्यक्रस्य नैव शुक्तेर्विवेचितम् ।
स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥ २९ ॥
धारावाहिकवन्नेयं स्मृतिरित्युदितश्च यत् ।
उच्यते ऽनन्यगतितः स्मृतिरत्राऽवगम्यते ॥ ३० ॥
न ह्यसन्निहितं तावत् प्रत्यक्षं रजतं भवेत् ।
लिङ्गाद्यभावाच्चान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ॥ ३१ ॥
परिशेषात् स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः ।
तस्मात् कारणसद्भावधारावाहीकधीषु तु ॥ ३२ ॥
प्रत्युत्पन्नेन्द्रियग्रामसामग्रीग्रहकारणम् ।
ग्रहणे स्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी ॥ ३३ ॥
सम्यग्रजतबोधात्तु भिन्ने यद्यपि तत्वतः ।
तथापि भिन्ने नाभातो भेदाग्रहसमत्वतः ॥ ३४ ॥
सम्यग्रजतबोधश्च समक्षैकार्थगोचरः ।
ततो भिन्ने अबुध्वा तु स्मरणग्रहणे इमे ॥ ३५ ॥
समानेनैव रूपेण केवलं मन्यते जनः ।
अपरोक्षार्थबोधेन समानार्थग्रहेण च ॥ ३६ ॥
अवैलक्षण्यसंवित्तिरिति तावत् समर्थितम् ।

व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते ॥ ३७ ॥
समत्वेन च संवित्तेर्भेदस्याग्रहणेन च ।
मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ॥ ३८ ॥
रजतव्यवहारांशे विसम्वादयतो नरान् ।
बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ॥ ३९ ॥
प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ ४० ॥
सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।
भेदानध्यवसायादियमपि तादृक् परिस्फुरति ॥ ४१ ॥
साधारणं हि रूपं तस्या अस्याश्च विद्यते तेन ।
तन्मात्रप्रतिभानात् समानतामेव मन्यन्ते ॥ ४२ ॥
ततुल्यव्यवहारप्रसक्तिरपि युज्यते चातः ।
तद्विनिवारणकरणाद्बाधकता बाधकस्यापि ॥ ४३ ॥
एवं स्वप्नेऽपि वस्तूनि स्मर्यमाणानि सन्त्यपि ।
अनुभूतांशमोषेण भासन्ते गृह्यमाणवत् ॥ ४४ ॥
ग्रहणस्य विशेषो हि गृहीतग्रहणं स्मृतिः ।
सा गृहीतांशमोषेण गृहीतिरिति तिष्ठति ॥ ४५ ॥
संस्कारोद्बोधहेतुश्च तत्रादृष्टं प्रकल्प्यते ।
विपरीतख्यातिपक्षेऽप्येषा तुल्या हि कल्पना ॥ ४६ ॥
अदृष्टस्य तु हेतुत्वाज्जाग्रतस्तादृशी न धीः ।
अवस्थापि ह्यदृष्टस्य सामग्री फलसम्भवे ॥ ४७ ॥
पीतशङ्खावबोधे च पितस्येन्द्रियवर्तिनः ।
पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितोऽश्विव तिग्मता ॥ ४८ ॥
शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा च न गृह्यते ।
केवलं द्रव्यमात्रन्तु प्रथते रूपवर्जितम् ॥ ४९ ॥
गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।

भासमाने तयोर्बुद्धिरसम्बन्धं न बुध्यते ॥ ५० ॥
रक्तपीतावभासेन समे भातो मती इमे ।
व्यवहारोऽपि तत्तुल्य एवमत्रापि युज्यते ॥ ५१ ॥
यत्तु नेत्रगतस्यापि कज्जलस्य न कालिमा ।
गृह्यते कारणं तत्र तेनेन्द्रियनिरोधनम् ॥ ५२ ॥
अतसीपुष्पसंकाशं यत् तावन्नेत्रमण्डलम् ।
तत्रस्थमञ्जनं यत्तत् तेजोवृत्तिनिरोधकम् ॥ ५३ ॥
मण्डलान्तरसंस्थन्तु यन्नाम नयनेऽञ्जनम् ।
तस्यानार्जवदोषेण नीलिमा नावगम्यते ॥ ५४ ॥
इन्द्रियोपरिभागेऽपि लिप्तेन स्वच्छभावतः ।
पित्तेन नायनं तेजः काचेनेव न रुध्यते ॥ ५५ ॥
प्रसरन्नायनं तेजो ग्राहकं नाश्रयस्थितम् ।
पित्तस्याऽग्रहणं सौक्ष्म्यात् प्रभायामिव तेजसः ॥ ५६ ॥
मधुरे तिक्तधीरेवं व्याख्याता पित्तवर्तिनः ।
तैक्त्यस्य रसहीनस्य गुडस्य च परिग्रहात् ॥ ५७ ॥
तथा द्विचन्द्रबोधेऽपि भिन्नमेवैन्द्रियं महः ।
भिन्ने जनयति प्रख्ये एकस्मिन्नेव शीतगौ ॥ ५८ ॥
सम्वित्ती ते न भिद्येते तद्द्वित्वे सति मन्यते ।
भिन्नार्थबुद्धितुल्यत्वमत्रापि खलु पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
स्मरतोऽप्येकतां तेन भ्रमोऽयमुपपद्यते ।
न हि स्मृतिप्रमोषेण सर्वत्रैव भ्रमो मतः ॥ ६० ॥
दिङ्मोहे दृष्टसामर्थ्याद् दिक्स्वरूपानवग्रहात् ।
दिगन्तरस्वरूपस्य स्मरणाच्च भ्रमो मतः ॥ ६१ ॥
अलातचक्रेऽलातस्य भ्रमतः सर्वतोऽद्भुतम् ।
निरन्तरं धियो जाताश्चक्रबुद्धिसमा मता ॥ ६२ ॥

कालभेदस्तु शीघ्रत्वाद्धियां तासां न लक्ष्यते ।
चक्रधीव्यवहारश्च तेनास्मिन्नपि युज्यते ॥ ६३ ॥
एतेनैव प्रकारेण सर्वभ्रान्तिषु पण्डितैः ।
ऊहनीया हेतुभेदा यथार्थज्ञानसिद्धये ॥ ६४ ॥
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहेऽपि यदा द्वयम् ।
स्मर्यते ऽन्योन्यनिर्मुक्तं तदार्थविरहः कुतः ॥ ६५ ॥
यदि चार्थं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रवर्तते ।
व्यभिचारवती स्वार्थे कथं विश्वासकारणम् ॥ ६६ ॥
नन्वत्राप्यरजतधीतुल्यताशङ्कया समः ।
अविश्वासस्तत्र दोषविरहाच्चेद् विनिर्णयः ॥ ६७ ॥
सममेतद् विपरीतख्यातिपक्षेऽपि दृश्यते ।
अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपि ॥ ६८ ॥
ज्ञानस्य व्यभिचारे हि विश्वासः किंनिबन्धनः ।
ज्ञानस्य व्यभिचारेऽपि ज्ञानं यत् सत्यमेव तत् ॥ ६९ ॥
अज्ञानमपि किन्त्वस्ति रूपभेदनिबन्धनम् ।
जिज्ञासा जायते येयं साप्यन्येन निवर्तते ॥ ७० ॥
यत्नेनान्विष्यमाणेऽपि रूपं तच्चेन्न दृश्यते ।
तदा पूर्वैव संवित्तिर्नास्तित्वेनोपदिश्यते ॥ ७१ ॥
अयथार्थत्वपक्षे च ज्ञानं साकारमापतेत् ।
आकारो भासते यो हि ज्ञानएवावतिष्ठते ॥ ७२ ॥
अयथार्थस्य बोधस्य नात्पत्तावस्ति कारणम् ।
दोषाच्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविघातिका ॥ ७३ ॥
भस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषता ।
अग्नेर्हि रसनिष्पत्तिः कार्यं जठरवर्तिनः ॥ ७४ ॥
विद्यमानवस्तुरूपग्रहणे प्रतिबन्धृता ।

दोषाणामुपपन्नेति भ्रान्तिर्ग्रहनिबन्धता ॥ ७५ ॥
विषयाव्यभिचारित्वं साधयितुं सर्वसंविदामेषा ।
निरमीयत नीतिविदा शालिकनाथेन नयवीथी ॥ ७६ ॥
मिश्रशालिकनाथेन नयवीथीति संज्ञितम् ।
कृतं लोकहितार्थाय प्रभाकरमतं यथा ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-शालिकनाथमिश्रकृतिरियं नयवीथी समाप्ता ॥

प्रमाणपारायणं नाम
पञ्चमं प्रकरणं ।

स्वरूपसंख्यार्थ फलेषु वादिभि-
र्यतो विवादा बहुधा वितेनिरे ।
ततो वयं तत्प्रतिबोधसिद्धये
प्रमाणपारायणमारभामहे ॥ १ ॥

किं पुनरिदं प्रमाणं नाम ? न तावदविसंवादिज्ञानं प्रमाणं ? स्मृतेरपि तथाभावप्रसक्तेः । अथ स्मृतिर्विकल्परूपतया परमार्थसत् स्वलक्षणमगृह्णन्ती सम्पृक्तिसन्तमाकारमवस्तुभूतमुल्लिखन्ती द्विचन्द्रादिबोधवन्नाविसंवादिनीति मतम् । एवमपि नानुमानं प्रमाणं स्यात् । तस्यापि विकल्परूपत्वात् । अथ विकल्परूप्यमनुमानमवस्तुविषयमपि वस्तुविषयमिवाध्यवसीयते इत्यध्यवसीयमानवस्तुभूतस्वलक्षणाविसंवादितया तत्प्रमाणं । स्मृतिरपि तथा स्यात् । सापि हि स्वलक्षणाध्यवसायिन्येव जायते । अपि चावस्तुभूतं स्वविषयं वस्तुतयाध्यवस्यच्छुक्तिकारजतबोधवत् कथमनुमानम-

विसंवादि ? किञ्च यद्यनुमानं विकल्परूपतया स्वलक्षणं न गृह्णाति कथं तर्ह्यध्यवस्यत्यपि ? नहि ग्रहणादन्यो ऽध्यवसायो नाम ? यो ह्याकारो न गृह्यते स कथमध्यवसीयेतापि । प्रतीतिविरुद्धं चेदमुच्यते स्मृतिरनुमानवद् बाह्यं वस्तु न विषयीकुरुते इति । विकल्पभूतयोरपि तयोः प्रत्यक्षप्रतीतवस्तुग्राहकत्वप्रतीतेः । अथोच्यते, न वयं यथावस्थितार्थग्राहकमविसंवादकमभिदध्महे किन्त्वर्थक्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापकं । यथाभूतं हि येन वस्तुपदर्शितं प्रवृत्तो ऽपि यदि तथाभूतमेव प्रतिलभते । तदा तद्विसंवादिज्ञानं प्रमाणमुच्यते । तथा चोक्तम् "प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः, अविसंवादनमि"ति । तथा न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यतइति च । एवमपि स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिः । अथ मतं स्मृत्वार्थं प्रवर्तमानो नियमेनार्थं न प्रतिलभते इति । एवमपि भूतार्थविषयमनुमानमप्रमाणं स्यात् । नहि तदुपदर्शितार्थस्य प्रतिलम्भोऽस्ति । अथ यद्यप्यनुमानप्रतीतस्य भूतस्य वस्तुनः प्राप्तिर्नास्ति तथापि तत्प्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया तस्य प्राप्तियोग्यता तावदस्त्येव तावता च तस्य प्रामाण्यमिति । एवमपि स्मृतिः प्रमाणमापद्यते । स्मृतिरपि ह्यनुमानवदर्थे पारम्पर्येण प्रतिबद्धैव । यथाहि वह्निस्वलक्षणाद्धूमस्वलक्षणं ततश्च धूमदर्शनं ततश्च धूमविकल्पः तस्माच्चानुमानमित्यनुमानमर्थे पारम्पर्येण प्रतिबद्धत्वादर्थप्रापणसमर्थं । तथा स्मृतिरप्यर्थादनुभवः ततः संस्कारः संस्काराच्च स्मृतिरित्यर्थप्रतिबद्धैवेति तत्प्राप्तियोग्यतया प्रमाणमापद्येत । यदि मन्वीत सत्यामपि प्राप्तियोग्यतायां स्मृतेर्यत् तया प्रापयितव्यं स्वलक्षणं तदनुभवेनैव प्रापितमिति न प्रमाणं स्मृतिः । अनुमानं त्वप्राप्तस्वल-

लक्षणप्रापकतया प्रमाणमिति । एवमप्यर्थक्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापकतामात्रं न प्रमाणलक्षणं किन्तु विशेषणमुपादेयम् अप्राप्तः प्रापकमविसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति । अथोच्यते, प्राप्तं प्रति प्रापकत्वमेवापरस्य नास्तीति । तदसत्, अर्थप्रतिबद्धता हि प्रापकता सा च ज्ञानान्तरस्यापि नानुपपन्ना । यद्युच्येत, न प्रापकतामात्रेण प्रामाण्यमपि तु प्रवर्तकतयापि; यत् प्रापयति च प्रवर्तयति च तत् प्रमाणमिति । एतदपि न किञ्चित् । प्रवर्तकतापि ज्ञानान्तरस्यापि घटतएव । प्रवृत्तियोग्यार्थोपदर्शकत्वमेव प्रवर्तकत्वं तच्च भूतार्थविषयानुमानस्येव स्मरणस्याप्यस्ति । प्रवर्तकत्वे च प्रमाणलक्षणानुवेशिनि निर्विकल्पकज्ञानानामप्रमाणता स्यात् स्वयं व्यवहारप्रवर्तकत्वाभावात् । तदुत्थास्तु विकल्पा एव प्रापकतया प्रवर्तकतया च प्रमाणभूताः स्युः । धारावाहिकज्ञानेषु च पूर्वज्ञानविषयार्थत्वादुत्तरेषां प्रमितित्वं न स्यात् । अथोच्येत, इष्यतएव तेषामप्रमाणतेति, तदयुक्तं, लोके तेषां पूर्वस्मादविशिष्टत्वात् प्रमाणभावस्य । लौकिकं च प्रमाणं परीक्षकैरप्यनुसरणीयम् । अथ भिन्नत्वादर्थक्षणानां सर्वेषामप्यप्राप्तप्रापकत्वमस्तीति । तदसत्, क्षणभेदस्यापरामर्शान्न तदपेक्षा प्रमाणतोचितेति । क्षणिकता च मीमांसाजीवरक्षायां प्रतिक्षिप्तैवेति कृतमतिविस्तरेण ।

नापि दृढमविसंवाद्यगृहीतार्थग्राहकं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणमुपपद्यते । धारावाहिकज्ञानानामुत्तरेषां पुरस्तात्तनप्रतीतार्थविषयतया प्रामाण्यापाकरणात् । नच कालभेदावसायितया प्रामाण्योपपत्तिः । सतोऽपि कालभेदस्यातिसौक्ष्म्यादनवग्रहात् । अपि च दृढमिति किं निवर्त्यं ? संशयज्ञानमिति चेत् । कः पुनरयं संशयः ? साधारणधर्मदर्शनादनेकशो विरुद्ध-

धर्मान्वितस्यानेकस्य च धर्मस्यावगमाद्वादिनामध्यवसीयमानविशेषाणां विप्रतिपत्तेश्चाध्यवसितविशेषे वस्तुन्यनियतविशेषणविषयं ज्ञानमिति तार्किकाः । यथा सन्तमसतिरोहितविशेषवस्तुनि दूरवर्तिन्यूर्ध्वतामात्रदर्शनेन किमयं स्थाणुरुत पुरुषो वेति । तथा प्रत्यक्षो वायुः स्पर्शवत्त्वात् पृथिवीवत् । अप्रत्यक्षो वायुररूपिद्रव्यत्वात् गगनवदिति । केचिन्नित्यं शब्दमाहुः । केचिदनित्यं । भवति वादिनां विवादात् तत्त्वजिज्ञासोस्तत्र संशयः । तदसत् । यौ हि धर्मौ संशय्येते ययोरेकमिदं विज्ञानं नोदयते किन्तु द्वे एते विशेषणस्मरणे । तयोश्च विशेषयोरेकस्यापि तस्मिन् धर्मिणि निश्चयो नास्तीत्येकान्तव्यवहारं प्रतिपत्ता प्रवर्तयितुमशक्नुवन् संशेत इवेति संशयव्यवहारः । ये च ते स्मरणे तयोर्गृहीतग्राहकतयैव प्रामाण्यं निरस्तमिति किं दृढग्रहणेन । अविसंवादिग्रहणमपि सर्वज्ञानानामर्थाव्यभिचारादविशेषकम् । ननु शुक्तिकायां रजतमिदमिति ज्ञानं प्रतिबिम्बज्ञानं च व्यभिचारि दृश्यते । नैतदेवं यदि रजतज्ञानं रजतविषयं न स्यात् ततो व्यभिचरेदर्थम् । रजतविषये तु को व्यभिचारः । ननु नेदं रजतविषयं किन्तु शुक्तिकाविषयमेव । उच्यते, शुक्तिकाविषयमित्यस्य कोऽर्थः ? किं याऽसौ शुक्तिका व्यक्तिस्तामेव विषयीकरोत्यथ शुक्तिकात्वमेवेति ? न तावद्व्यक्तिरनेन विषयीकर्तुं शक्या । भिन्नत्वादाकारस्याकारिणश्च समीचीनरजतव्यक्तिरपि न रजतत्वबुद्ध्या गोचरीभवति । शुक्तिकात्वं पुनरभासमानमेव विषय इति नोपपद्यते । अथोच्यते । व्यवहारयोग्यतापत्तिर्विषयत्वमिति तथापि शुक्तिकात्वमविषय एव । नहि तद् व्यवहारयोग्यतामापद्यते । अवभासमानतैव च विषयत्वम् । तेन रजतत्वमेव वि-

षयः। तच्च पुरोवर्तिनि न सम्भवतीति तद्विषयिणी स्मृतिरेवायं कुतोऽस्या व्यभिचारः। प्रतिबिम्बज्ञानं तु मुखाद्यवभासं मुखादिविषयमेव। भासुरे हि दर्पणादौ नयनरश्मिर्निपतितः प्रतिहतः परावृत्तो मुखादिना सम्प्रयुक्तस्तदेव मुखादि ग्राहयति। नन्वेवमपि सव्यदक्षिणविपर्यासो देशविशेषपरिमाणत्वाल्पत्वमहत्वप्रतिभासश्च किंनिबन्धनः। अत्राभिधीयते, मुखादेर्देशो न गृह्यते दर्पणादीनां च ग्रहणमिति मुखादयस्तद्देशा इव भान्ति। अभिमुखेन मुखादिना नयनरश्मिः संयुक्त इति तथैव तदवगमात् सव्यदक्षिणविपर्यासोऽपि युक्तः। अल्पत्वमहत्वे च दर्पणादेरश्मिप्रतिघातहेतोरल्पतया महत्तया च दोषभूतया मुखादिपरिमाणाग्रहणाद्दर्पणादिपरिमाणग्रहणाच्च मुखादिष्विव भासेते। तेनात्रापि नास्ति व्यभिचारः। एवमादि च नयवीथ्यां निपुणतरमुपपादितमिति तयैव दिशा सर्वत्राव्यभिचारो वर्णनीय इति नेदमपि प्रमाणलक्षणम्।

तत्राह। "प्रमाणमनुभूतिः"। नच स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिरिति दर्शयति। सा स्मृतेरन्या। अथ का स्मृतिः। स्मृतिः पुनः पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते। नचैवं धारावाहीकोत्तरज्ञानानां स्मृतित्वम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्। पूर्ववत्। मात्रग्रहणाच्च प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य न स्मृतित्वम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षसचिवसंस्कारजत्वात्। अथ कथं स्मृतिर्न प्रमाणम्। अत्राह। न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तिव्यपेक्षणात्। स्मृतिर्हि तदित्युपजायमाना प्राचीं प्रतीतिमनुरुद्ध्यमाना न स्वातन्त्र्येणार्थं परिच्छिनत्तीति न प्रमाणम्। स्मृतिप्रमोषस्तर्हि प्रमाणम्। न। सोऽपि पूर्वप्रतीतिसापेक्ष एव। तज्जन्यसंस्कारमात्राधीन–जन्मत्वात्। धारावाहीकेषु तर्ह्युत्तरविज्ञानानि स्मृ-

तिप्रमोषाद्विशिष्टानि कथं प्रमाणानि । तत्राह ।

अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्धयः ।

व्याप्रियमाणे हि पूर्वविज्ञानकारणकलाप उत्तरेषामप्युत्पत्तिरिति न प्रतीतित उत्पत्तितो वा धारावाहिकविज्ञानानि परस्परस्यातिशेरतइति युक्ता सर्वेषामपि प्रमाणता । यद्यनुभूतिमात्रं प्रमाणं ततो रजतमिदमिति भ्रान्तं यद्धि ज्ञानं तदपि प्रमाणं स्यात् ।

अत्रोच्यते । रजतमिदमिति नैकं ज्ञानं किन्तु द्वे एते विज्ञाने । तत्र रजतमिति स्मरणं तस्याननुभवरूपत्वान्न प्रामाण्यप्रसङ्गः । इदमित्यपि विज्ञानमनुभवरूपं प्रमाणमिष्यतएव । भ्रान्तिरूपता चात्र रजतज्ञानस्य स्मरणरूपस्यैव ग्रहणव्यवहारप्रवर्तकतया व्यवहारकाले विसम्वादकत्वात् । येऽपि चैकमिदं विज्ञानं मिथ्याभूतमित्यास्थिषत तेऽपि बाधकप्रत्ययाधीनं मिथ्यात्वमभ्युपगच्छन्तो नेदमंशस्य मिथ्याभावं वदितुमीशते तत्र बाधकाभावात् । बाधकप्रत्ययदशायामपीदमंशस्यानुवृत्तेः । एकमपि च विज्ञानमर्थावच्छेदमाश्रितभेदं प्रमाणमप्रमाणं च युक्तमेव । पीतशङ्खादिज्ञानं तर्हि प्रमाणं प्रसक्तं । तत्र हि पीतिमशङ्खस्वरूपञ्च द्वयमप्यनुभूयतएव । नयनगतपित्तवर्त्ती हि पीतिमा ऽनुभूयतएवेति नयवीथ्यां निपुणतरमुपपादितम् । शङ्खस्वरूपे चानुभूतिर्निर्विवादैव । नायं दोषः । को नाम पीतशङ्खज्ञानमप्रमाणमाह प्रमाणमेव हि तद् यथार्थविषयत्वात् । विज्ञानद्वयं चैतदेकसाधारणरूपम् । तत्रैकविज्ञानसाधारणरूपावमर्शादेकमिव ज्ञानं सदृशव्यवहारप्रवर्तकतया व्यवहारदशायां विसम्वादमावहत् प्रमाणमपि सद्भ्रान्तमित्युच्यते । यत्रतु व्यवहारविसम्वादो नास्ति तत्र भ्रान्तिरपि न व्यपदिश्यते । यथो-

ष्णजलज्ञाने। तत्रापि हि न जलगतमौष्ण्यमनुभूयते किन्तु वन्ह्यवयवगतमेव । जलगतस्यौष्ण्यस्य वन्हिसंयोगेनोत्पादनानभ्युपगमात्। पाकजो हि गुणः पाकान्तरेणैव निवर्तते। जलगतस्य चौष्ण्यस्यानपेक्षितपाकस्यैवाग्निसंयोगविच्छेदेनैव निवृत्तिः। गत्वरा हि तेजोऽवयवाः सञ्चारितास्तेष्वन्यत्र गतेष्वपरतेजोऽवयवसञ्चरणविच्छेदे युक्तैवौष्ण्यस्य निवृत्तिरिति पीतशङ्खादिज्ञानतुल्यत्वमुष्णजलज्ञानस्य। तस्मात् पीतशङ्खादिज्ञानं प्रमाणमेव भ्रान्तश्चेत्यनवद्यम् । यस्तु विपरीतख्यातिवाद्युष्णजलज्ञानमप्रमाणं भ्रान्तमाह तस्य सर्वलोकविरोधः।

कतिविधं पुनः प्रमाणमित्यत्राह। तत्र पञ्चविधं मानम् । अनेनैकादिसंख्या षडादिसंख्या च व्यावर्तिता। काः पुनस्ताविधा इत्यत्राह। प्रत्यक्षमनुमा तथा। शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम्। किं पुनः प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥

केचिदाहुः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् । स च सन्निकर्षः षोढा भिद्यते। संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, संयुक्तविशेषणता चेति,। तत्र संयोगात् पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम्। प्राप्यकारिचक्षुर्बहिरिन्द्रियत्वात् । तैजसं च तद् रूपप्रतीतिहेतुत्वात् दीपवत्। तस्य रश्मयः प्रसरन्तो द्रव्येण संयुज्यन्ते । ते च पृथ्वग्रा इति पृथून्यपि द्रव्याणि व्यश्नुवते। नन्वेवं सान्तरग्रहणं न स्यात् प्राप्यकारित्वात् स्पर्शनवत् । किञ्च संयोगस्य गतिनिबन्धनत्वाद् गतिमतां च क्रमेणासन्नदूरगमनात् समकालमासेदुषां दवीयसां च पदार्थानां दर्शनं नोपपद्यते। उ-

च्यते । भोगायतनापेक्षिततया सान्तरग्रहणं तावदुपपन्नम् । समसमयसम्वेदने तु केचित् परिहारमेवं वर्णयन्ति । सकलानर्थान् व्याप्य युगपदवस्थितेन बाह्येन तेजसा सहैकीभूतास्ते चाक्षुषा रश्मयो युगपद्ग्रहणहेतव इति । तत्रापरे दूषयन्ति । इत्थं प्राप्तावभ्युपगम्यमानायामतिदूरव्यवहितानामप्यर्थानां ग्रहणं दुर्निवारमिति । अन्ये त्वाहुः क्षेपीयस्तया तेषां रश्मीनां कालभेदानवग्रहाद्यौगपद्याभिमान इति । तदप्यन्ये नानुमन्यन्ते । अतिसन्निकृष्टेषु वस्तुषु गतिकालभेदः पद्मपत्रशतव्यतिभेदवन्मा नामावसायि । अनेकयोजनसहस्रान्तरितेषु भूमिष्ठेष्वर्थेषु ध्रुवे च कालभेदानध्यवसायो न बुद्धिमनुरञ्जयतीति । वयं तु वदामः । अदृष्टसापेक्षत्वाददोषः । नयनरश्मिभिरेकीभूतेऽपि बाह्ये तेजसि यावानेव तस्य भागोऽदृष्टवशेनोपलब्धिहेतुतयोपात्तस्तावानेवोपलब्धये प्रभवति न सर्व इति न सर्वोपलम्भो युगपच्च भौमध्रुवादिदर्शनसिद्धिः । ननु प्राप्यकारिणि नयनतेजसि काचाभ्रपटलान्तरितेषु कथमुपलब्धिः ? तैर्नयनरश्मीनामप्रतिघातात् । ये पुनरप्राप्यकारि चक्षुराहुस्तेषां व्यवहितविप्रकृष्टार्थग्रहणं दुर्निवारं । सन्निधान इव विप्रकृष्टेऽपि स्फुटतरमणीयांसोऽप्यर्था गृह्येरन् । प्राप्यग्रहणे तु तेजसोऽवयवानामप्रचुरतया युक्तमस्फुटदर्शनं दवीयसां क्षोदिष्ठानां चादर्शनम् । अथ कस्मादणु पार्थिवादिद्रव्यमाकाशकालदिगात्मानश्च प्रत्यक्षेण न गृह्यन्ते । उच्यते । महत्वमेकद्रव्यत्वं रूपविशेषश्च सन्निकर्ष इव प्रत्यक्षत्वे हेतुः । अनेकद्रव्यानाश्रितत्वात् परमाणोरदर्शनम् । अमहत्वात् द्व्यणुकस्य । आकाशादीनां त्वरूपत्वादद्रव्यद्रव्यत्वाच्चेति वेदितव्यम् । अत्रेदं त्रिविधं द्रव्यं, संयोगाद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां गृह्यते । संयुक्तसमवेतसमवायाच्च तद्गतानां

रूपादीनां गुणानां कर्मणां च ग्रहणं । संयुक्तसमवेतसमवायाच्च गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनां । समवायाच्च शब्दग्रहणं । कर्णशष्कुलीपरिच्छिन्नं हि गगनमेव श्रोत्रं । तद्गुणश्च शब्द इति तत्त्वालोके निपुणमुक्तं । समवेतसमवायाच्च शब्दत्वप्रतीतिः । संयुक्तविशेषणतया चाभावग्रहणं । अफलवती शाखेति ।

तदेतदयुक्तं । यदि महत्त्वानेकद्रव्यत्वरूपवत्त्वानि प्रत्यक्षत्वे निमित्तानि तदा वायोरप्रत्यक्षता स्यात् । न च वाच्यमिष्यतएवेति ? स्पर्शनेन तदुपलम्भात् । स्पर्शमात्रं तेनोपलभ्यते न द्रव्यमिति चेत् । न । शीतोष्णानुष्णाशीतेषु स्पर्शेषूपलभ्यमानेषु प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद् द्रव्यस्य । यदा हि तैजसमुष्णत्वं जलगतं च शीतत्वं वायोश्चानुष्णाशीतत्वं स्पर्शनेन वायौ वाति प्रतीयते तदा प्रत्यभिज्ञायते द्रव्यं तदेवेदमिति । तेन न स्पर्शमात्रस्य प्रतीतिः । तस्माद्रूपवत्त्वमिव स्पर्शवत्तापि प्रत्यक्षे हेतुरित्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं । यत्तु संयुक्तसमवेतत्वात्कर्मणः प्रत्यक्षमुक्तं । तदयुक्तम् । तस्य संयोगविभागलक्षणफलानुमेयत्वात् । एतच्च पञ्चिकाद्वये प्रपञ्चितम् । अत्रापि चानुमानपरिच्छेदे वक्ष्यामः । यत्तु संयुक्तसमवेतसमवायाद् गुणत्वादिग्रहणमिष्टं । तदपि तेषामभावादेवायुक्तं । समवेतसमवायाच्च शब्दत्वग्रहणमप्येवमेवानुपपन्नं । संयुक्तविशेषणतया चाभावग्रहणमवैव निराकरिष्यते । अन्यच्च समवेतविशेषणतापि सन्निकर्षान्तरं किमिति नेष्यते । यथाहि गोरश्वस्य चान्योन्याभावप्रतीतये संयुक्तविशेषणता नाम सन्निकर्षान्तरमास्थीयते तथा ककारसकारयोरपीतरेतराभावावगमाय समवेतविशेषणतालक्षणं सन्निकर्षान्तरमुपगन्तुमुचितं । तस्मात् त्रिविध एव सन्निकर्षः प्रत्यक्षत्वे हेतुः । संयोगः संयुक्तसमवायः समवायश्चे-

ति । अव्यपदेश्यमिति किमर्थम् ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नस्य शाब्दताशङ्कानिवृत्त्यर्थं । यदा हि रूपं रूपमिति प्रतिपद्यते तदा शब्दसञ्जल्पसम्भवाच्छाब्दताशङ्का कस्यचित् स्यात् तन्निवृत्तये ऽव्यपदेश्यमित्युक्तं । नहीन्द्रियार्थ सन्निकर्षजे ज्ञाने शब्दस्य व्यापृतिरस्ति यतः शाब्दता स्यादिति । तदिदमयुक्तं । लक्षणं हि प्रत्यक्षस्य वक्तव्यं । येन च रूपेण सजातीयविजातीयेभ्यो भेदस्तल्लक्षणं । तत्र तावच्छाब्दाद्भेद इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वेनैव सिद्धः । शब्दसञ्जल्पनानुविद्धस्य प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वाशङ्का शाब्दपर्वणी निराकर्तुमुचिता । अनुमानत्वशङ्केव सर्वस्य शाब्दप्रत्ययस्य । अव्यभिचारिपदं च विपर्ययनिराकरणाय यदुक्तं तत् सर्वज्ञानानामव्यभिचारित्वादविशेषकमित्युक्तं । व्यवसायात्मकतापि संशयनिवृत्त्यर्थं न वक्तव्या । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति हि स्मृतिज्ञानद्वयमेतत् । तच्च नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजमिति न तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः । किञ्चाव्यभिचारिपदेनैव संशयस्यापि निवृत्तिः सिद्धा । तस्यापि यथाज्ञायमानार्थव्यभिचारित्वात् । व्यभिचारिता व्यसायात्मकता च न प्रत्यक्षलक्षणं किन्तु प्रमाणलक्षणमिति । तेन सामान्येन प्रमाणलक्षणं कृत्वा तद्विशेषस्य प्रत्यक्षस्य प्रातिस्विकं सजातीयविजातीयव्यावृत्तिसमर्थमेव लक्षणं वाच्यम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षमिति । अस्मिन्नपि च लक्षणेऽनुमानादिप्रमितिः स्वात्मनि प्रमातरि च न प्रत्यक्षा स्यात् । अनिन्द्रियजत्वात् ।

अपरे पुनराहुः । प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमिति । कल्पना नाम जात्यादियोजना तया रहितं यद्विज्ञानं तत् प्रत्यक्षं । यथाभूतमेव तैमिरिकादीनां केशोण्डुकादिज्ञानं मा प्रत्यक्षं प्रसाङ्क्षीदित्युक्तमभ्रान्तमिति । तच्चतुर्विधमिन्द्रियजं ज्ञानं सर्व-

चित्तचैत्तानां स्वसंवेदनं मानसं योगिज्ञानं चेति । यदिन्द्रियाणामर्थस्य च सन्निकर्षादुपजायते तदिन्द्रियजं ज्ञानं पञ्चसु रूपादिषु पञ्चविधं । सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनं विकल्पविरहात् प्रत्यक्षं । सुखादयश्च विज्ञानाभिन्नहेतुकतया न तस्माद्भिद्यन्ते इति तेऽपि स्वसंविदिता एव । मानसन्त्विन्द्रियजविज्ञानेन स्वविज्ञेयलक्षणानन्तरक्षणसहकारिणा जन्यते तस्य चेन्द्रियज्ञानग्राह्यानन्तर एव क्षणो ग्राह्यः । ननु जन्यज्ञानसमये जनकस्यार्थलक्षणस्यातीतत्वात् कथं ग्राह्यता ? उच्यते । एतदेव ग्राह्यत्वमर्थानां यदुत्पादकत्वं स्वरूपार्पकत्वं चेति । अर्थाकारं हि प्रत्यक्षं ज्ञानम् । अन्यथा निराकारं हि संवित्तिमात्रं कथं रूपादिवित्तिं व्यवस्थितां लभते। अतएवार्थसारूप्यं प्रमाणं । तस्यैव व्यवस्थाहेतुत्वात् । अर्थेन हि सारूप्यं विज्ञानं घटयति । नेन्द्रियादीति न तत् प्रमाणं । नन्वेकस्याकारस्य प्रतीतेस्तस्य च ज्ञानएव व्यवस्थितत्वात् कथमर्थस्य प्रत्यक्षता ? उच्यते । योऽर्थो ज्ञानस्याकारमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति स प्रत्यक्ष इति न दोषः । अवश्यं च साकारता ज्ञानस्याश्रयणीया । अन्यथा स्वप्नादिष्वसति बहिरर्थे कस्याकारः प्रकाशेत ? प्रकाशात्मकज्ञानबहिर्भूतश्चाकारः कथं प्रकाशते ? जडस्य प्रकाशायोगात् अपि-चार्थस्य वित्तेश्च सहोपलम्भो नियतः सच भेदादनियमव्याप्तव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या निवृत्तोऽभेदे व्यवतिष्ठमानमर्थमनुमापयति । भेदावसायस्तु द्विचन्द्रादिप्रतीतिवदनादिवासनानिबन्धन इति परिकल्पनीयं । भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं च योगिज्ञानं प्रमाणं । प्रतीतमर्थं परोक्षमपि भावयतो यद्भावनायाः परमे प्रकर्षे सत्यपरोक्षावभासं ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षं । स्पष्टप्रतिभासत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । नहि विकल्पानुविद्धस्य

स्पष्टप्रतिभासतास्ति ।

तदेतदप्यनुपपन्नं । सविकल्पकज्ञानानां जात्यादियोजनया हीयमानानामिन्द्रियजानां प्रत्यक्षत्वापाकरणात् । अथोच्यते । जातिगुणयोर्द्रव्यात् पृथक्त्वेनाग्रहणाद्भेद एव नास्ति । तेन ताभ्यामविद्यमानाभ्यां योजयित्वा जायमानं जातिगुणकल्पनाज्ञानं न प्रत्यक्षमिति । तदसत् । एकैकद्रव्यातिरेकेण द्रव्यान्तरे ग्रहणात् । पृथक्त्वेनाग्रहणस्यासिद्धेः । एकस्मिन्नपि च द्रव्ये द्रव्यान्तराद्व्यावर्तमाने ऽनुवर्तमानयोर्जातिगुणयोर्भेदावगमादिति जातिनिर्णये निर्णितं । कर्मकल्पना तु न प्रत्यक्षमित्यनुमतमेवानुमेयत्वात् कर्मणः । द्रव्यकल्पनातु विषाणी दण्डीति च न प्रत्यक्षतामतिवर्तते । इन्द्रियानुविधायित्वात् । नामकल्पनापि प्रत्यक्षा । इन्द्रियानुविधायित्वात् । देवदत्तो ऽयमिति तत्र यद्यपि वर्णात्मकं नाम स्मरणनिविष्टं तेन सह वाच्यवाचकभावोऽपि स्मृतिसमारूढ एव तथापि संज्ञा प्रत्यक्षतां न मुञ्चति । नहि संज्ञा तत्सम्बन्धो वा तदानीमकज्ञाने विशेषत्वेन प्रतिभातः किन्तु तौ स्मृत्यारूढावेव । संज्ञिनि हि दृश्यमाने प्रागनुभूतौ तौ स्मृतिमारोहतः । अत एवोक्तम् ।

" संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते, ।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा " ॥

इति । अतश्च नामयोजनयापि जायमानं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति येऽपि मन्यन्ते तेऽप्यनयैव दिशा निराकृताः । ऐन्द्रियके ज्ञाने नामयोजनाया असम्भवात् । अपि च जातिगुणयोरप्रत्यक्षत्वमिच्छतो न किञ्चित् प्रत्यक्षमवतिष्ठते । नहि रूपशून्या काचिदपि रूपिबुद्धिरस्ति । जातिगुणावेव रूपिणां रूपे । सर्वा हि प्रतीतिरेवमिति भवति प्रकारश्चैवं शब्दार्थः । जातिगुणौ चा-

र्थानां प्रकारभूतौ । ततश्च ताभ्यां योजयन्त्येव सर्वेन्द्रियप्र-
तीतिः समुत्पद्यते इति निर्विषयं कल्पनापोढ़पदमिति । अभ्रा-
न्तपदमपि सर्वज्ञानानां स्थूलावभासित्वात् ग्राह्यग्राहकसंवि-
त्तिभेदयोगित्वाच्च सौगतानां निर्विषयमेव । यच्च मानसं नाम प्र-
त्यक्षमुक्तं तद्द्वारावाहिकैन्द्रियज्ञानान्नातिरिक्तं मन्यामहे । स्या-
न्मतम् अनुपरतेन्द्रियस्येन्द्रियजं ज्ञानम् उपरते त्वनन्तरक्षणप्रभवं
मानसमिति । तदयुक्तम् । इन्द्रियव्यापारोपरमस्यापरोक्षार्थप्र-
तीतिफलसम्भवे सत्यसिद्धत्वात् । यच्चातीतार्थविषयं मानस-
मुक्तं । तदयुक्तं । वर्तमानस्याकारस्य प्रतीतेः । नचायमाकारो
वित्तेरेव ? वेद्यतया वित्तेः पृथगवभासनात् । वित्तिर्हि वित्ति-
तया वेद्यश्चाकारो वेद्यतयावभाति अतो न तयोस्तादात्म्यमु-
पपद्यते । यच्चोक्तं भेदावभासो भ्रम इति तदपि कारणाभा-
वादयुक्तं । न चार्थवित्तिभेदव्यवस्थैव भेदे हेतुः ? निराकारा-
णां वित्तीनां स्वभावत एव विशिष्टार्थसम्बन्धितयैव स्फुर-
णात् । सारूप्यं च यद्व्यवस्थाकरणमुक्तं । तदसिद्धं । स्थूला-
वभासित्वाज्ज्ञानानामणुरूपत्वाच्चार्थस्य । किञ्च यदि तत्सा-
रूप्यं तत्समुत्पत्तिसंवेद्यतालक्षणं ततः समानाकारस्य समन-
न्तरप्रत्ययस्यापि वेद्यता स्यात् । स्वप्नादिष्वपि च बाह्यस्यैवा-
र्थस्याकारः स्मृतौ प्रथतइति नयवीथ्यां साधितं । यच्च जड-
स्य प्रकाशायोगादित्यभेदकरणमुक्तं । तदयुक्तं । जडस्यैव प्र-
काशसम्बन्धो घटते । तादात्म्ये तु नेष्यते एव । अपि च
यदि ज्ञानानतिरिक्तस्यैव प्रकाशस्तर्हि ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां
भेदस्य कथं प्रकाशः ? तस्यालीकस्य ज्ञानरूपाननुप्रविष्टत्वा-
त् । यच्च सहोपलम्भनियमादभिन्नत्वमाकारस्य वित्तेश्चोक्तं त-
दप्यसारम् । भेदेऽप्यस्यार्थस्य नियमोपपत्तेः । यैव हि संवि-

त्तिः सैव तस्यार्थस्योपलब्धिरिति कथमसौ तां विना प्रकाशेत ? यच्च स्वसंवेदनं सर्वस्य वित्तीनां प्रत्यक्षमुक्तम् । तदनुमन्यामहे । सुखादीनां यत् तदभिन्नहेतुतया तदभेदात् स्वसम्वेदनमिष्टम् । तदनुपपन्नम् । हेत्वभेदस्यासिद्धेः । अर्थस्य ज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञानस्य च सुखादिनिमित्तत्वात् । असन्निहितेऽप्यर्थे तज्ज्ञानमात्रात् स्वप्नादिषु सुखाद्युपपत्तेः । यच्च योगिज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तम् । तदसत् । प्रमाणविशेषो हि प्रत्यक्षं नच भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजस्य योगिज्ञानस्य प्रमाणतैव सम्भवति । स्मृतिरूपत्वात् । प्रमाणेन हि भूतार्थं परिच्छिद्य या भावना सा स्मृतिसन्ततिरेव । तत्प्रकर्षजमपि ज्ञानं स्मृतिविशेष एवेति न प्रमाणं नच प्रत्यक्षमित्यलमतिविस्तरेण ।

यदपि मन्यन्ते । "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमि"ति प्रत्यक्षलक्षणं तदप्यव्यापकत्वादलक्षणम् । आत्मनि हि लिङ्गजापि प्रतीतिः प्रत्यक्षत्वेनेष्यते । सकलप्रतीतीनां च स्वरूपं प्रति प्रत्यक्षताभिमतेति किं तर्हि इदं सत्संप्रयोगइति ? उच्यते । शुक्तिकारजतज्ञानादिष्वपि प्रत्यक्षतामाहुस्ते निराक्रियन्ते ? प्रमेयेषु हि तदेव प्रत्यक्षत्वेनोच्यते यद्विषयं ज्ञानं तेनैवेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे यत् पुरुषस्य ज्ञानं जायते । न च शुक्तिसंयुक्ते चक्षुषि यद् रजते ज्ञानं जायते तदेवं विधं । तस्मान्न तत् प्रत्यक्षं । रजतज्ञानं हि रजतविषयं । न च रजतेनेन्द्रियं संयुक्तं । रजतस्य तत्रासन्निहितत्वात् । तस्मान्न रजतज्ञानं प्रत्यक्षं किं तर्हि स्मरणमेतदिति दर्शयितुं सूत्रमिदं वर्णनीयम् ।

स्वाभिमतमिदानीं प्रत्यक्षलक्षणमाह । साक्षात् प्रतीतिः प्रत्यक्षं । ननु भावनाप्रकर्षजापि स्मृतिः साक्षात्कारवती प्रत्यक्षं प्रसज्यते । न । प्रमाणाधिकारात् अनुभूतिश्च प्रमाणम् ।

तद्विशेषश्च प्रत्यक्षमिति न स्मृतौ प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

प्रत्यक्षस्य विशेषमाह । मेयमातृप्रमासु सा । तत्र विभागमाह। मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था । द्रव्यजातिगुणेष्विन्द्रियसंयोगोत्था सा प्रत्यक्षा प्रतीतिः । मेयेष्विन्द्रियसंयोगेन तत्संयुक्ते समवायेन तत्समवायेन च जायते । कानि पुनरिन्द्रियाणि ? घ्राणनयन–रसनत्वक्–श्रवणानि बाह्यानि आन्तरञ्च मनः । किं पुनरेषामस्तित्वे भेदे च प्रमाणम् । उच्यते । विषयावबोधस्तावत् कादाचित्को दृश्यते । तस्य चात्मा समवायिकारणमसमवायिकारणेन च विना कार्यं न जायते इति । तच्च समवायिकारणप्रत्यासन्नं भवति । प्रत्यासत्तिश्च । द्विधा दृष्टा । तत्समवायस्तत्कारणसमवायश्च । अग्निसंयोगो हि पाक्यद्रव्यसमवेतो ऽसमवायिकारणभूतस्तत्रैव गन्धादिकमारभते । तन्तुरूपाणि च पटकारणभूतेषु तन्तुषु समवेतानि पटस्य रूपारम्भे ऽसमवायिकारणभूतानि । तत्र तावदात्मनो नित्यत्वात् तत्कारणसमवेतमसमवायिकारणं न भवतीत्यात्मसमवेतमेव गुणान्तरमसमवायिकारणमाश्रयणीयं । तत्र च नित्यद्रव्यसमवायिनो वैशेषिकगुणस्य द्रव्यान्तरसंयोग एवासमवायिकारणत्वेनावधारितः । पार्थिवपरमाणुषु हि रूपादयोऽग्निसंयोगमेवासमवायिकारणमाश्रित्योत्पद्यमानाः प्रतीता इत्यात्मनो ऽपि बोधाख्यो धर्मो द्रव्यान्तरमेवासमवायिकारणमाश्रयति । तस्य च द्रव्यस्याश्रयभूतद्रव्यान्तरसद्भावे प्रमाणाभावादद्रव्यद्रव्यत्वं निश्चीयते । द्विविधं चाद्रव्यद्रव्यं । परममहदाकाशादिकं परमाणुरूपं च । तत्रास्य द्रव्यान्तरस्य परममहत्त्वोपगमे संयोग एवानुपपन्नः । संयोगकारणाभावात् । यो हि संयोगः साक्षात् प्रतीयते सो ऽन्यतरकर्मजो वोभयकर्मजो वा संयोगजो वा तेन नियतकारण-

त्वेन संयोगस्यावगतत्वात् तदभावे संयोग एव नास्तीति निश्चीयते । नच परममहतोः साक्षात् संयोगो भवति न चाप्यनुमातुं शक्यते इति पारिशेष्यादणुत्वमेव तस्य द्रव्यान्तरस्याश्रीयते । अणुत्वे तत्कर्मवशादेव संयोगोदयोऽनुपपन्नो न भवति । तत्कर्मोत्पत्तौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव कारणं । शरीरकर्मवत् । प्रयत्ने चासत्यदृष्टवदात्मसंयोगस्य कारणता वायुतिर्यक्पवनवत् । तदुक्तम् "अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितान्येतानी"ति । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानुभवे च तद् द्रव्यं मनः शब्दाभिधेयं निरपेक्षं कारणं । सर्वार्थस्मृतौ च पूर्वजनितसंस्कारोद्बोधसहकार्यनुगृहीतमिति वेदितव्यम् । एतेन यदाहुः षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यत् तन्मन इति । तदपि निराकृतं । द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव नित्यद्रव्यगतवैशेषिकगुणारम्भे ऽसमवायिकारणत्वेन दृष्टत्वात् । रूपग्रहणे रूपवदालोकस्य निमित्तत्वदर्शनाद्रूपवदेवेन्द्रियं रूपग्रहणनिमित्तमिति परिकल्पनीयं । तथा गन्धवदेव गन्धग्रहणे स्पर्शवत् । रसवच्च रसबोधे । शब्दवदेव शब्दग्रहणइति । तेन गन्धवत्त्वात् पार्थिवं घ्राणं गन्धग्रहणकारणम् । रसवत्त्वाच्चाम्भसं रसनं रसानुभवनिमित्तं । रूपवत्वाच्च तैजसं चक्षू । रूपालोकहेतुः । त्वगिन्द्रियं च स्पर्शवत्त्वाद्वायवीयं । शब्दगुणत्वाच्चाकाशं श्रोत्रेन्द्रियसम्बन्धापन्नस्यापि चार्थस्य विषयान्तरासक्तचित्तेनाप्रतिपत्तेर्मनःसंयोगापेक्षेन्द्रियाणामाश्रीयते । तेनाभ्यन्तराणां सुखादिनां ग्रहणे सन्निकर्षद्वयं कारणम् । आत्ममनः सन्निकर्षः संयोगारब्धः सुखादिमनःसन्निकर्षश्च संयुक्तसमवायलक्षणः । बाह्यरूपादिग्रहे च सन्निकर्षचतुष्टयं कारणम् । आत्ममनःसन्निकर्षो, मनइन्द्रियसन्निकर्षो, द्रव्येन्द्रियसन्निकर्षो,

रूपादीन्द्रियसन्निकर्षश्चेति ।

प्रमेयविभागमाह । द्रव्यजातिगुणेषु सा । सेन्द्रियसंयोगोत्था प्रतीतिः स्पर्शवन्महत्त्वयुक्तं च द्रव्यं पार्थिवमाप्यं तैजसं वायवीयं चतुर्विधमैन्द्रियकम् तथाविधद्रव्योदयकारणं च प्रमाणमिति निर्णयनिर्णीतम् । जातिसद्भावोऽपि जातिनिर्णये एवोक्तः । गुणास्तु रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च प्रत्यक्षग्राह्याः क्वचिच्च द्रव्याग्रहणेऽपि रूपादीनां ग्रहणं रूपाद्यग्रहणे ऽपिच द्रव्यस्येति नास्ति द्रव्यगुणयोर्ग्रहणं प्रति नियमः । द्विधा चेयं द्रव्यजातिगुणेषु ।

सविकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।

विभजते । आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा । प्रथमं हि स्वरूपमात्रज्ञानं द्रव्यजातिगुणेषूपपद्यते । तच्च स्वानुभवसिद्धं । समाहितमनस्को विषयान्तरानुसन्धानशून्य इन्द्रियसंयुक्तं वस्तु साक्षादुपलभतइति स्वसंविदेवात्र प्रमाणम् । तस्यच न स्वलक्षणमात्रं विषयः । जात्याकारावग्राहित्वस्य स्पष्टत्वात् । नापि सामान्यमात्रविषयत्वं भेदग्रहणस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । लब्धरूपं क्वचित् किञ्चिदित्यादिच यदुच्यते तदितरेतराभावविषयम् । नतु वस्तुविषयम् । वस्तुभेदप्रतीत्यनन्तरकालं परस्पराभावो ऽवसीयते । घटश्च घटाकारतया विदित्वा पटश्च पटाकारतयायं स न भवतीतीतरेतराभावं प्रतिपद्यते । पटाकारविधानं च वस्त्वन्तरग्रहणानपेक्षमित्यप्रतिपद्याऽपि वस्त्वन्तरं तद्ग्रहो नानुपपन्नः । तस्मात् सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानं प्रत्यक्षं प्रथममुपपद्यते किन्तु वस्त्वन्तरानुसन्धानशून्यतया सामान्यविशेषरूपता न

प्रतीयते । अनुगतं हि सामान्यमुच्यते व्यावृत्तश्च विशेषः । नच वस्त्वन्तरानुसन्धानमन्तरेणानुगतव्यावृत्ती प्रत्येतुं शक्येते । अप्रतिपद्यमानोऽपि ते शक्नोत्येव स्वरूपं तयोः प्रतिपत्तुमिति निर्विकल्पकमसामान्यविशेषविषयम् । सविकल्पकन्तु तत्पृष्ठभावी त एव वस्तुनी सामान्यविशेषात्मना प्रतिपद्यते । ननु च वस्त्वन्तरानुसन्धाने नेन्द्रियं समर्थम् । इन्द्रियसामर्थ्यसमुत्थश्च प्रत्यक्षमिति कथं सामान्यविशेषात्मता प्रत्यक्षस्य विषयः । उच्यते । भवेदेतदेवं यदीन्द्रियाण्येव चेतनानि स्युः । ज्ञानानि वा । आत्मा त्वेकः सर्वानुभवितव्यानुभविता संस्कारवशेन वस्त्वन्तरमनुसन्दधदिन्द्रियसंयोगि सामान्यविशेषात्मना वस्तु शक्नोति प्रत्येतुम् । तथाहि । निर्विकल्पकेन सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानेनापि तयोर्भेदो ग्रहीतुं न शक्यते । न हि वस्तुभेदमात्रेण भेदसिद्धिः किन्तु धर्मान्तरग्रहेऽपि भेदबुद्धौ सहकारी । तेनानुगतव्यावृत्ती धर्मान्तरभूते अगृह्णतः सत्यपि सामान्यविशेषयोर्भेदे भेदबुद्धिर्नासीदुत्तरकाले च वस्त्वन्तरानुसन्धानेन ते प्रतीत्य भिन्नत्वमवसीयते । भेदे च सति विशेषणविशेष्यभावावसाय इति न निर्विकल्पकदशायां विशिष्टबुद्धिः । सविकल्पकन्तु विशेषणविशेष्यभावमनुगच्छति । गुणप्रतीतावपि निर्विकल्पकं न विशिष्टतया द्रव्यमवच्छिनत्ति । द्रव्यगुणयोर्भेदानवगमात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणजात्योर्द्रव्याद्भेदोऽवसीयते । नच निर्विकल्पके ऽन्वयव्यतिरेकानुसन्धानमस्तीति न तेन भेदग्रहणम् । अगृहीतभेदस्तु न विशिष्टतां ग्रहीतुमीष्टइति सविकल्पक एव विशिष्टप्रत्ययः । नामकल्पनायामपि शब्दवाच्यतायाः स्मर्यमाणाया एव विषयत्वं कर्मकल्पनाप्येवमेव व्याख्येया । प्रत्ययान्तरोपस्थिते चापि वि-

शेषणे विशिष्टप्रत्ययो भवत्येव । आत्मनः प्रमातृत्वान्निर्विकल्पकपृष्ठभाविनश्च सविकल्पकस्य गृहीतग्राहित्वेऽपि धारावाहिकन्यायेन प्रामाण्यं वेदितव्यं, विशेषणविशेष्यभावातिरेकेणागृहीतग्राहकताऽपि सम्भवत्येव सविकल्पकस्याबाह्यवस्तुविषयत्वञ्च जातिनिर्णये निर्णीतम् । नचेदमनिन्द्रियजं ज्ञानम् । इन्द्रियाधीनवृत्तित्वात् । अपरोक्षावभासो ह्ययं सविकल्पकप्रत्ययः । तादृशो नेन्द्रियव्यापारमन्तरेणास्ति ।

सम्प्रति मातरि मितौ च प्रत्यक्षं व्याख्यातुमाह ।

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात् कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥

यावती काचिद्ग्रहणस्मरणरूपा प्रतीतिस्तत्र साक्षादात्मा प्रतिभाति । नह्यात्मन्यनवभासमाने विषया भासन्ते । सर्वा हि प्रतीतिरेवमुपजायतेऽहं जानामीति । न पुनर्जानातीति काचिद्बुद्धिरस्ति । तथाहि स्वपरवेद्ययोरनतिशयः स्यात् । नच प्रमान्तरविषयत्वेन नियमः सम्भवति । एकप्रतीतिविषयत्वे तु युक्त एव सहोपलम्भनियमः । तस्मात् सर्वैरेव ज्ञानहेतुभिरात्मनि साक्षात्कारवती धीरुपजन्यते ननन्वेवं तर्हि सर्वं प्रत्यक्षं प्रसक्तम् ? यदि मात्रभिप्रायम्। इष्टमेव । प्रमेयाभिप्रायमिति चेत् । न । सर्वत्र प्रमेयस्यापरोक्षत्वनियमाभावात् । स्मृतिष्वनुमानान्तरेषु च न प्रमेयमपरोक्षम् । तेन प्रमेयापेक्षया प्रमाणान्तरव्यपदेश इति मन्तव्यम् । सर्वाश्च प्रतीतयः स्वयं प्रत्यक्षाः प्रकाशन्ते तासाञ्च युक्तमेव स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वं मानत्वञ्च । मेयमातृप्रमाणानान्त्वेष प्रतीतिविशेषः । मेये मातरि च व्यतिरिक्ता प्रतीतिः साक्षात्कारवती मितौ त्वव्यतिरिक्ता । इदमहं स्मरामि गृह्णामीति त्रितयमेवाव-

भासते । मेयमात्रुभयरूपा सम्विदेका । न तस्याः संविदन्तरं चकास्ति । नच सा नावभाति ? तदनवभासे सर्वानवभासप्रसङ्गात् । किञ्चाप्रकाशस्वभावानि मेयानि माता च प्रकाशमपेक्षन्ताम् । प्रकाशस्तु प्रकाशात्मकत्वान्नान्यमपेक्षते । जाग्रतो हि मेयानि माता च प्रकाशन्ते । सुषुप्तस्य च न द्वयमपि प्रकाशते । नच तदानीं तन्नास्त्येव ? प्रबोधे सति प्रत्यभिज्ञानात् । तत्र प्रकाशात्मकत्वे सुषुप्तिदशायामपि द्वयं प्रकाशेत । तस्मादप्रकाशात्मकमेतद् द्वयमित्यङ्गीक्रियते । प्रकाशस्य स्वप्रकाशमानस्य सत्त्वैव नाभ्युपेयते । तस्मादप्रकाशक एव मेयमातृप्रकाशः । किञ्च स्वत एव यदुपपद्यते न तत्र परापेक्षा युक्ता । मेयानां मातुश्च स्वतः प्रकाशो नोपपद्यतइति युक्ता तयोः परापेक्षा । मितौच काचिदनुपपत्तिर्नास्तीति स्वयम्प्रकाशैव मितिः ।

तत्राहुः । स्वयम्प्रकाशा चेन्मितिरभ्युपेयते तदा निराकारस्य प्रकाशायोगादवश्यमाकारोऽभ्युपगमनीय इति कश्चायमाकारो ऽवसीयते । तेन प्रकाश एव तदाकार इति युक्तम् । किञ्च निराकारत्वे प्रकाशस्य प्रतिकर्म व्यवस्था नोपपद्यते नहि तस्य सर्वार्थेषु कश्चिद्विशेषः । अर्थाकारत्वे च यदाकारोऽसौ तस्येति घटते प्रतिविषयं व्यवस्था । तदाहुः । " नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात्, तां तु सारूप्यमाविशत्स्वरूपतां घटयेत् " अतएव च सारूप्यमेव प्रमाणमित्युक्तम् । व्यवस्थापकतया हि प्रमाणत्वम् । सारूप्यञ्च व्यवस्थाहेतुः । न चक्षुरादिकं ? तस्यानेकार्थसाधारणत्वात् । किञ्च वित्तिवेद्ययोः सहोपलम्भो नियतमुपलभ्यते न कदाचिदपि वित्तिमन्तरेण वेद्यस्योपलब्धिः नापि वित्तेर्वेद्यरहि-

तायाः। ये च परस्परव्यतिभिन्ना भावास्तेषां न सहोपलम्भो नियतः। नहि पटस्य घटस्य वा नियमेन सहोपलम्भस्तेन भेदादनियमव्याप्तान्नियमो व्यावर्तमानो ऽभेद एवावतिष्ठमानो ऽभेदं साधयति। तदुक्तं "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरि"ति। एतेनैव न्यायेनाहङ्कारास्पदीभूतस्याप्यंशस्य वित्तेरभेदो युक्तः। कथं तर्हि ग्राह्यग्राहकगृहीतयः परस्परविभिन्नाः प्रतिभासन्त इति। अत्राहुः।

भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दोरिव द्वयम्।

तथाचापरमुक्तं।

"परिच्छेदो ऽन्तराऽन्यो ऽयं भागो बहिरवस्थितः।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो ह्युपप्लवे॥

इति। भेदभ्रान्तौ चानादिभेदवासनैव निमित्तम्। एतच्च विचारणीयं। सेयमाकारविशेषयोगिनी प्रतीतिः। किं बाह्यावर्थादुपजायते, किंवा समनन्तरप्रत्ययाद्विति। तदुक्तं।

"अथ बुद्धिस्तथाकारा यार्थाकारविशेषणा।
सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिदमर्हति॥

अत्र मन्यन्ते। समनन्तरप्रत्ययमात्राद्वाकारविशेषो न घटते देशकालप्रतिनियमायोगात्। घटज्ञानानन्तरमपि हि पटज्ञानं जायते।

यदि घटज्ञानमात्रमेव पटज्ञानोत्पत्तौ हेतुस्तर्हि यदा यत्र पटो नास्ति तत्र तदापि पटज्ञानं स्यात्। नचैवम्। अतो ऽस्ति समनन्तरप्रत्ययादप्यधिको ऽर्थो ज्ञानाकारोत्पत्तिहेतुः। किञ्च यथा वीचिकाजलज्ञाने जलार्थिनः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया न सम्भवति तथा सम्यग्जलज्ञानादपि स्यात्। न ह्यर्थशून्यत्वाविशेषे सम्यग्जलज्ञानमिदमिदं नेति विभागः परिकल्पते। तस्मात्

बाह्यो ऽप्यर्थो ऽस्तीति स्वीकर्तुमुचितम्। तदप्यपरे आकाशभ्रान्तमिदमिति मन्यन्ते। तथाहि न तावत्क्वचिदर्थस्याकारविशेषोपधायकत्वं साक्षादवगतम्। कल्पनीयन्तु तत्। तच्च दृष्टे समनन्तरप्रत्ययएव वरं कल्पनीयम्। कार्यभूतेनान्तरवैलक्षण्ये समनन्तरप्रत्ययस्यैव वैलक्षण्यं हेतुरस्तु। तेन किञ्चिदेव ज्ञानं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव कदाचिदेव हेतुरिति प्रतिनियमसिद्धिरिति। बाह्यार्थशून्यविज्ञानवादी चार्थक्रियामपि ज्ञानरूपामेव मन्यते। तेन किञ्चिदेव ज्ञानमर्थक्रियाकारिसमर्थं किञ्चिच्च नेत्ययमपि नियमः सिद्धः। अवश्यं चार्थमन्तरेणापि विशेष्याकारज्ञानोत्पत्तौ समनन्तरप्रत्ययस्य सामर्थ्यमास्थेयम्। अन्यथा स्वप्नादिष्वाकारप्रतिभासप्रतिनियमो न स्यात्। नच देशान्तरकालान्तरवर्तिनामेव तत्र सामर्थ्यम्? अविद्यमानस्य सामर्थ्यायोगात्। अनुभवजनितात्संस्काराात्तत्राकारप्रतिनियम इति। अस्तु तावदेवम्। यो ऽपि त्वसावनुभवः सो ऽपि तर्हि त्वानुभवान्तरजनितात्संस्कारादेवास्त्वित्यनया दिशा किमर्थाभ्युपगमेन। संस्कारो ऽपि च पूर्वकज्ञानविज्ञानपरम्परा हि कार्यकारणभावेन प्रवर्तते। तेनार्थभवाकाराद्यन्नान्तरमुत्पद्यते तद्विशिष्टस्वभावं ततो ऽपि यदपरं तद्विशिष्टस्वभावमिति विज्ञानस्वभावविशेष एव वासनेत्यादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते। अर्थक्रियाकारविज्ञानविसम्वादयोग्यश्च ज्ञानं प्रमाणमितरच्च नेति प्रमाणाप्रमाणभेदो ऽप्युपपन्नः। तस्माद्विज्ञानान्येवाकारविशेषयोगीनि हेतुफलभावेनानादिसन्तानवाहीनि सन्ति। तदतिरेकी न तु कश्चिदर्थो नामेति।

अत्रोच्यते। यत्तावदुक्तं ज्ञानस्य साकारत्वसिद्धये नार्थसारूप्यमन्तरेण प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धिरिति। तदयुक्तं।

न हि कस्य चिदप्यर्थस्य स्वरूपमनुभूतं साकारविज्ञानवादिना। ज्ञानाकारपर्यवसितत्वात्सर्वविज्ञानानां। यस्यच स्वरूपमेव नावसितं न तेनेह कस्य चित्सारूप्यकल्पनम्। नचापि ज्ञानाकारोदयवशेनार्थो व्यवस्थाप्यमानः सरूपतया परिकल्पयितुं शक्यते। असरूपादपि कार्यभूताकारोदयोपपत्तेः। तथाहि लाक्षारक्तबीजाङ्कुरावस्थायां विशेषानवगमे ऽपि रक्तकार्यस्योत्पत्तिर्दृश्यते। नहि यदाकारं ज्ञानमुत्पद्यते तदाकारो ऽर्थस्तस्योत्पत्तौ निमित्तमिति किञ्चित्प्रमाणं प्रक्रमते। अपिच स्थूलाकारं ज्ञानमुत्पद्यते परमाण्वात्मकश्चार्थः। साधारणाकारा च बुद्धिरसाधारणश्च विषय इति सारूप्यं न भवति। किञ्च सारूप्यमात्रेण वेद्यत्वे वेद्यवेदकव्यवस्था नोपपद्यते। एकार्थविषयाणां सन्तसन्तरज्ञानानां वेद्यत्वापत्तेः। अथोत्पादकं सरूपञ्च वेद्यम्। तथापि धारावाहिकज्ञानेषु पूर्वपूर्वमुत्तरस्य वेद्यं स्यात्। अथाकारविशेषाधायकं वेद्यम्। एवमपि पूर्वपूर्वविज्ञानमात्रं वेद्यमापद्यते। पूर्वकमेव हि ज्ञानमाकारविशेषोदये ऽपि कारणमुक्तम्। अपिच निराकारत्वे संविदां प्रतिकर्मव्यवस्था नानुपपन्ना। अर्थप्रतिबद्धव्यवहारविशेषप्रवृत्त्यनुगुणो हि पुरुषस्य धर्मविशेषः संवेदनम्। तच्च स्वयंप्रकाशं यदर्थप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणतया प्रकाशते तत्तदर्थसंवेदनमिति व्यवस्थाप्यते। सहोपलम्भनियमश्च भेदे ऽप्युपपद्यते। यैव सा नीलधीः सैव हि नीलस्योपलम्भः। कथञ्च नीलं नीलमन्तरेणोपलभ्यते। किञ्चेदमनिष्टमापद्यते। उपलम्भमन्तरेणाप्युपलभ्येतेति। सर्वस्यैव हि वस्तुन उपलम्भमन्तरेणैवोपलम्भ इष्यते। नह्युपलम्भन एवोपलम्भः। किञ्चोपलम्भोपलभ्ययोर्भेदो ऽसहोपलम्भनियमव्याप्त इति नियमस्ततो नि-

वर्तमानोऽभेदएवावतिष्ठमानस्तेन व्याप्तस्तं गमयेत् । उपलम्भोपलभ्ययोस्तु भेदे ऽपि नियम उपपद्यते । उपलभ्यमन्तरेणोपलम्भासम्भवात् । तेन च तयोर्भेदे ऽपि सहोपलम्भनियमो दृष्टो नाभेदं साधयितुं क्षमः । किञ्च वित्तिवेद्ययोर्भेदे ऽपि सहोपलम्भ नियमो ऽस्तीति तस्यापि वित्तिरूपतापत्तेर्वित्तेरेकत्वं हीयते ततश्च भेदएव सहोपलम्भनियम इत्यापद्येत । किञ्च यो वित्तेर्वेद्यस्याभेदमाह सो ऽपि तावद्भेदप्रतिभासं नापजानीते तथाच कथमनुमानमुत्पत्स्यते । नहि प्रतीतिविपर्ययेणानुमानस्यात्मलाभो ऽस्ति । यदपि ज्वालादिष्वभेदानुमानं तदपि न प्रतीतिं स्वार्थाच्च्यावयति किन्तु सैवेयं ज्वालेति स्मरणग्रहणरूपे द्वे प्रतीती व्यवस्थितविषये दर्शयति । इह तु भेदप्रतीतिः प्रत्येतव्यादेव व्यावर्तनीयेति न तद्विरोधेनानुमानमुत्पद्यते । भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये इतिचानुपपन्नं । नहि तत्राभेदो दृश्यते किन्त्वेकस्मिन्नेव चन्द्रमसि नेत्रवृत्तिभेदेन द्वे प्रतीती जायेते । तथेन्द्रियवृत्तिभेदादभिन्ने ऽपि चन्द्रमस्यर्थद्वयविषयप्रतिपत्तिद्वयं व्यवहारविमूढाः प्रवर्तयन्तीति तत्र तत्रोक्तम् । यच्चेदमुक्तं । स्वयम्प्रकाशायाः संविदोऽभ्युपगताया नीलाद्याकारो ऽस्त्विति । तदप्ययुक्तम् । संविद्भिन्नस्यार्थस्य भासमानस्याकारस्य संविद्रूपाश्रयणानुपपत्तेः । निराकारा संवित्कथं प्रकाशेतेति चेत् । निराकारेति किमुक्तम् ? निः स्वभावेति चेत् । तन्नास्ति । संवित्स्वभावाभ्युपगमात् । अथ न नीलाद्याकारेति । नेयं राज्ञ आज्ञा नीलाद्याकारेणैव प्रकाशितव्यं नान्येनेति । प्रकाशे तु सति यद्यथाभूतं प्रकाशते तत्तथाभूतमित्यभ्युपगमो युक्तः । यच्चोक्तं स्वप्ने ज्ञानस्यैवाकारो ऽवभासतइति । तदप्ययुक्तं । तत्रापि हि बहिरवभासत्वात्संविदः । न च सा बहिर्विषया न

सम्भवति । पूर्वानुभवाहितभावनोद्बोधवशेन पूर्वानुभूतवस्तु विषयत्वात् । कथं तर्हि पूर्वानुभूतत्वं नानुसन्धीयते । कथं वा ऽनुभूयमानत्वाध्यवसानमिति । उच्यते । संस्कारोद्बोधनिमित्तेयं स्मृतिरिष्यते । संस्कारोद्बोधश्चादृष्टनिबन्धनः । तस्य सुखदुःखहेतुत्वात् । स्वप्ने ऽपि च सुखदुःखानुभवात् । तेन तावत्येवांशे तददृष्टं संस्कारमुद्बोधयति यावत्येव सुखं दुःखं चोपपद्यते । नचानुभूतांशस्मरणे सुखदुःखोदय इति न तत्र संस्कारोद्बोधो नापि स्मृतिः । अत एव गृहीतसाधारणरूपावभासमात्रमवशिष्यतइत्यनुभवाध्यवसायो ऽपि समर्थितः । यत्पुनराहुः । जडस्य प्रकाशायोगात्प्रकाशात्मक एवाकार इति । तदपि न चतुरस्रं । जड इति किमुक्तम् ? अप्रकाशात्मक इति । अप्रकाशात्मकस्यैव प्रकाशव्यतिरिक्तस्य प्रकाश इति प्रकाशादेव सिद्धं । किञ्च चित्रपटज्ञाने नानाभूतानामाकाराणामेकप्रकाशात्मकत्वविरोधादसद्भूतत्वमेवाभ्युपगतं । चित्रावभासेष्वर्थेषु यद्येकत्वं न युज्यते । सैव तावत्कथं बुद्धिरेका चित्रा ऽवभासिनीति चोदयित्वोक्तम् ।

इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथायथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥

यथा यथा ऽऽकारा विचार्यन्ते तथातथा ऽघटमाना विविच्यन्ते शून्या भवन्ति असद्भवन्तीत्यर्थः एवञ्च ते तावदाकारा असद्भताः प्रकाशात्मनो न भवन्ति कथं प्रकाशन्ते । तथा ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां भेदोऽ त्यन्तासद्रूपः प्रकाशाननुप्रवेशी कथं प्रकाशते । प्रमेयविमर्शोत्थास्तु बाह्यार्थापह्नव प्रकारा जातिनीर्णयएव प्रायशो निराकृता इति नेह प्रस्तूयन्ते । ये पुनर्जाग्रद्घटादिप्रत्ययानां स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन प्रत्ययत्वा-

दित्यनेन हेतुना बाह्यार्थशून्यत्वं प्रतिपादयन्ति तेषां बाह्यविषय-सकलप्रतीतिविरुद्धः पक्षः । दृष्टान्तीकृतस्यापि स्वप्नादिप्रत्यय-स्य बाह्यग्राह्यसमर्थनेन हेतोर्विरुद्धत्वं दोषो दृष्टान्तस्य च साध्य-विकलत्वमुद्भावनीयं । तस्मात्स्वयम्प्रकाशत्वे संविदो न बाह्य-ग्राह्यापन्हव इति स्थितं । यत्त्वाहुः ।

अङ्गुल्यग्रं यथात्मानं नात्मना स्प्रष्टुमर्हति ।
स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति ॥

तत्र यदि कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरुच्यते ततो न किञ्चिदवहीयते । नहि वयं कर्मकर्तृभावमभ्युपेमः । अथान्यप्रकाशरूप-तया स्वयंप्रकाशता निवार्यते ततः प्रतीतिविरोधः । किञ्च प्रतीतिबलेनैव यैरेकस्यात्मनः कर्तृकर्मभावो ऽभ्युपगम्यते ते कथमिव संविदो ऽपह्नवीरन् । अपि च ज्ञानमनु-मेयमिष्यते । तदनुमाने च नार्थसत्तामात्रं लिङ्गं तस्य तदविनाभावनियमाभावात् । अथार्थज्ञानमित्युच्यते । त-दपि नोत्पत्तिमात्रेण लिङ्गम् । अनवभासमाने उत्पन्नानुत्पन्नयो-रविशेषात् । न ह्यनवभासमानमेव लिङ्गं लिङ्गिनमनुमापयति । न चार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तराधीनमवभासनं । ज्ञानान्तरानवग-मात् । तस्मादर्थज्ञानं स्वयम्प्रकाशमेवाभ्युपगन्तव्यम् । एतेन ये सुखादिवन्मानसप्रत्यक्षं ज्ञानान्तरमेव ज्ञानसद्भावे प्रमाणमा-हुस्ते निराकृताः । स्वयम्प्रकाशत्वेनाभ्युपपत्तौ पराधीनकल्प-ना ऽनुपपन्नेत्युक्तमेव । किन्तर्ह्यनुमीयते ज्ञानं । ननु न तत्सं-विदः स्वयम्प्रकाशाया भिन्नमुपलभ्यते । सत्यमत एवानुमीयते । ननु किं तदिति । न तद्विद्मः । संविदुत्पत्तिकारणमात्ममनःस-न्निकर्षाख्यं तदित्यवगम्य परितुष्यतामायुष्मता ।

प्रमाणफलभावं विविनक्ति ।

मानत्वे संविदो बाह्यं हानादानादिकं फलं ।
ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥

यदि प्रमितिः प्रमाणमिति भावसाधनं मानमाश्रीयते तदा संविदेवमानं स्वं । तस्याश्च व्यवहारानुगुणास्वभावत्वाद्धानोपादानोपेक्षाः फलं । प्रमीयतेऽनेनेति करणसाधने प्रमाणशब्दे आत्ममनःसन्निकर्षात्मनो ज्ञानस्य प्रमाणत्वे तद्फलभाविनी फलसंविदेव बाह्यव्यवहारोपयोगिनी सती ।

आपेक्षिकं च करणं मन इन्द्रियमेव वा ।
तदर्थसन्निकर्षो वा मानं चेत्पूर्वकं फलम् ॥

यदा च साधकतमस्य करणत्वादतिशयस्य च बाह्यापेक्षत्वादोलाकाद्यपेक्षमिन्द्रियमेव प्रमाणं तस्य वा विषयसन्निकर्षः तस्य वा मनः सन्निकर्षः प्रमाणं तदापि संविदेव फलं । तदर्थप्रवृत्तत्वात्साधनानां ये पुनः प्रमाणादभिन्नं फलमाहुस्ते च कार्यकारणयोरैक्याभावादेवोपेक्षणीयाः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचिते
प्रमाणपारायणे प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

अथानुमानपरिच्छेदः ।

ज्ञानसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।
एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधितं ॥ १ ॥

ज्ञातः सम्बन्धनियमो यस्य तस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिः साऽनुमानमित्यर्थः । कः पुनरयं सम्बन्धः ?

अविनाभावस्तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन इति केचित् । द्विविधो ह्यर्थः । स्वविषयबोधजनकश्चातज्जनकश्च । तत्राद्ये प्र-

त्यक्षमेव प्रमाणम् इतरस्य तु सत्तानिश्चयो दुर्लभ एव। यज्जनितं हि यज्ज्ञानं तत्तेन विना सत्तामलभमानं तस्य सत्तां निश्चाययितुमलं। यस्य तु न स्वजनितं ज्ञानमस्ति तस्य सत्ता कुतो निश्चीयते न चार्थान्तरजनितं ज्ञानं तत्सत्तां निश्चाययितुमलमविसंवाद-नियमे कारणाभावात्। तस्य तु तदविनाभावित्वे युक्तो ऽविसंवादनियमः। पारम्पर्येणापि हि यद्यत् प्रतिबद्धं तत्तदविसंवादकं भवत्येव। धूमादिजन्यं हि पावकादिज्ञानं धूमाद्यविनाभावि। धूमादिकमपि पावकाद्यविनाभावीति तदविसंवादनियमोपपत्तिः। अविनाभावनियमश्च नाप्रतिबद्धस्योपपद्यते। प्रतिबद्धश्च तादात्म्येन तत्कार्यतया वा सम्भवेन्नान्यथा। तदुक्तम्।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्॥

सपक्षे दर्शनमात्रान्नाविनाभावनियमो नापि विपक्षे ऽदर्शनमात्रादित्यर्थः। कार्यं हि कारणायत्तात्मलाभं न कारणेन विना भवितुमलमित्यविनाभावनियमकारणम्। यदात्मा च यो भावस्तद्विना सकथं भवेदिति तादात्म्ये ऽपि युक्त एवाविनाभावनियमः। कार्यकारणभावावगमस्तु प्रत्यक्षानुपलम्भदर्शने सम्भवति। सत्यग्नौ धूम उपलभ्यते ऽसत्यग्नौ सत्स्वपि तदितरेषु कारणेषु नोपलभ्यतइत्येतावदेव च कार्यस्य कार्यत्वं यत्तस्मिन्सत्येव भावो ऽसति च तस्मिन्नभाव इति। तन्मात्रानुबन्धसिद्ध्या च तादात्म्यसिद्धिः। तन्मात्रानुबन्धसिद्धिरपि विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्त्यायत्ता। बाधकं च प्रमाणमनुपलब्धिरूपमेव। सर्वप्रतिषेधानामनुपलब्धिनिबन्धनत्वात्। तदाह। यावान् कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो ऽनुपलब्धित इति।

तदिदमनुपपन्नम् । तथाहि । अग्नौ सति धूम इति तावत्प्रत्यक्षेणावगम्यताम् असति त्वग्नौ धूमो नास्तीति किं प्रमाणम् । नन्वनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेवेति । अनुपलब्धावपि तद्व्यभावः पर्येषितव्यः । स तावन्न तादात्म्येन तन्मात्रानुबन्धेन हि तादात्म्यं सिध्यति । तन्मात्रानुबन्धसिद्धिरपि विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः । अनुपलब्धिरेव च बाधकं प्रमाणम् । सर्वप्रतिषेधानामनुलब्धिसाधनत्वात् बाधकप्रमाणभूतानुपलब्धावपि चोक्तेन न्यायेनानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि तदुत्पत्त्या ऽविनाभावसिद्धिः । कार्यकारणभावविपक्षानुपलब्धिसापेक्षत्वेना ऽनवस्थाप्रसङ्गादेव । तदेवं तदुत्पत्तेरविनाभावावसायो दुर्लभः तादात्म्येनापि तादात्म्यस्यानुपलब्धिनिबन्धनतन्मात्रानुबन्धसिद्ध्यधीनत्वादनवस्थाप्रसङ्गादेवाविनाभावो दुरवसेयः । किञ्च यदपि यस्य कार्यं तदपि तेन विना किमिति न भवति । कारणाभावादिति चेत् । कारणाभावे कार्यं न भवतीत्येतदेव कुतः । अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति कादाचित्कत्वात् कारणेन विना कार्यं न भवतीति निश्चीयते । तदुक्तं ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥

इति । अतएव च कारणान्तरादपि कार्यस्य सम्भवो निरस्तः । कारणान्तरजन्मनो हि कार्यस्य द्वयमपि कारणं न स्यात् । एकत्र भवतो ऽन्याभावे ऽपि भावात् । ततश्चाकारणत्वापत्तेः कादाचित्कत्वविरोध इति चेत् । न । अनपेक्षस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वमित्यस्यैव निश्चयस्य प्रमाणाभावेनानवक्लृप्तेः । कादाचित्कत्वस्य सापेक्षत्वं व्यापकमुपलब्धम् । व्यापकाभावे च

व्याप्यं न भवतीत्यनपेक्षस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेस्तस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति निश्चीयतइति चेत् । न । व्यापकाभावे व्याप्यं नास्तीत्यस्यैव निश्चयस्यानवकल्पनात् । किञ्चातदात्मनोऽतत्कार्यभूताच्च रसाद्रूपानुमानं न स्यात् । यदि तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभावनियमः । अथोच्यते । रसस्तावत्कार्यतया रसहेतुमनुमापयति प्रवृत्तसामर्थ्यरूपोपादानकारणसहकारी च स रसहेतू रसं जनयति तादृशस्वहेत्वनुमानेन रसाद्रूपहेतोः प्रवृत्तसामर्थ्यस्यानुमानम् । प्रवृत्तसामर्थ्याच्च कारणात्कार्यभूतस्य रूपस्यानुमानमिति । तन्न । लोकस्येत्थमप्रतीतेः । रूपमेव रसाल्लोकः प्रतिपद्यते । लौकिकी च प्रतीतिः परीक्षकैरप्यनुसरणीया । यत्र तु कारणात्कार्यानुमानं न तत्र हेतोः कार्यत्वं नापि तादात्म्यमिति नाविनाभावः स्यात् । अपिच चन्द्रोदयात्समुद्रवृद्ध्यनुमाने कृत्तिकोदयाच्च रोहिण्यासत्त्यनुमाने नैषापि कल्पना सम्भवति । तादात्म्ये च यदनुमानं तदपि न साधीयः । सिद्धं हि लिङ्गं साध्यं लैङ्गिकम् । न सिद्धस्य साध्यस्य च तादात्म्यमुपपद्यते । परमार्थतो वृक्षत्वशिंशिपात्वयोर्भेदो नास्तीति चेत् । न । वस्तुभूतसामान्यवादिनां भेदाभ्युपगमात् । काल्पनिकवादिनां त्वभेदो नास्ति भेदाभेदयोर्वस्तुविषयत्वात् । अपिच काल्पनिकमेव धर्मधर्मिविभागमाश्रित्यानुमानानुमेयव्यवहारः तत्र कल्पनावशाद्भेद एव वृक्षशिंशिपात्वयोः । अथ भेदे ऽपि शिंशिपामात्रानुबन्धित्वाद्वृक्षत्वस्य शिंशिपात्वं वृक्षत्वाविनाभावि । एवं तर्हि साधनधर्ममात्रानुबन्धित्वेनैवाविनाभावित्वम् । तच्चाकार्यस्यातदात्मनोऽपि यदि सम्भवति तदा तस्यापि गमकत्वमुपपन्नम् । सम्भवति चान्यस्यापि तदितीहैव वक्ष्यामः । एतेनैव न्यायेन ये ऽपि कार्यका-

रणभावसंयोगसमवायैकार्थसमवायविरोधाख्यान् पञ्च सम्बन्धानस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लौकिकमिसनुमानकारणमाहुस्ते ऽपि निराकृताः । समुद्रवृद्ध्यादौ यथोदितसम्बन्धाभावे ऽप्यनुमानदर्शनात् । संयोगसमवायैकार्थसमवायास्तु नानुमानोत्पत्तौ कारणम् । नहि कमण्डलुना छात्रानुमानम् । नापि रूपादेः पृथिव्याद्यनुमानम् । नापि रूपाद्रसानुमानमिति । यच्च विरुद्धस्यानुमानत्वोदाहरणम् । भूतं वर्षणकर्माभूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकम् । तथाऽभूतं वर्षणकर्म भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकमिति । तदनुपपन्नं । भावाभावयोर्ह्यत्र गम्यगमकता । नच तयोर्विरोधो ऽस्ति । नियमानुगमव्याप्तिरूपास्तु सम्बन्धा एवानुपपन्नाः । क्रियागर्भत्वात्सम्बन्धस्य । अग्न्यादीनाञ्च धूमादीन्प्रति अनुगमननियमनव्यापनक्रियाऽसम्भवात् । तस्मात्कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा यस्य येन नियता अव्यभिचारिणः स हेतुरिति दर्शयितुं ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्युच्यते । धूमस्य हि कार्यकारणसम्बन्धो नियतो ऽग्नेस्त्वनियतः । तथा रसस्य रूपेण सहैकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतो न रूपस्य रसेन । गन्धस्य पृथिव्या सह समवायलक्षणः सम्बन्धो नियतो न रसादीनामिति । अनया दिशा सर्वहेतुषु सम्बन्धे नियमो ऽनुसरणीयः ।

किंपुनः सम्बन्धनियमावगमे प्रमाणं ? न तावत्प्रत्यक्षं । सन्निहितदेशवर्तमानकालवस्तुविषयनियमात् । येन हि प्रमाणेन सर्वदेशेषु सर्वकालेषु च धूमादीनामग्न्यादिसम्बन्धो ऽवगम्यते तेन तेषां सम्बन्धनियमो ऽवगम्यते । नच प्रत्यक्षं तत्र समर्थं । कतिपयदेशकालगतसम्बन्धावगममात्रेण च नियमो नावग-

म्यते । अग्नेरपि सम्बन्धनियमप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानेन सम्बन्धनियमावसायो ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । शास्त्रं त्वपूर्वकार्यार्थविषयनियतप्रामाण्यमत्र शङ्कामपि नायाति । तथोपमानमपि सादृश्यमात्रविषयं नात्र प्रमाणम् । अर्थापत्तिरपि सम्बन्धनियमसापेक्षा ऽनवस्थाप्रसङ्गादेव नानुमानवत्प्रमाणम् । सम्बन्धनियमकल्पनया च विना कस्यानुपपत्तिः । धूमादीनामग्न्यादिकार्यत्वस्येति चेत् । न । वन्हिकार्यस्यापि धूमस्यान्यकार्यत्वसम्भवात् । न दृश्यते तावदन्यकार्यतेति चेत् । सत्यं । तथापि शङ्कानिराकरणमशक्यं । कारणभेदे कार्यभेदादेकस्यानेकस्माद्भवो नोपपद्यते इति चेत् । न । यद्यपि क्वचित्कारणभेदे कार्यभेदो दृश्यते तथापि न सर्वत्रैव तथेति शक्यमवधारयितुम् । अतो ऽग्निकार्यस्यापि धूमस्य देशान्तरे कालान्तरे वा कारणान्तरादपि सम्भवाशङ्कया न सम्बन्धनियमाध्यवसानं युक्तम् । शतशो ऽग्नौ धूमदर्शनं शतशश्चानग्नौ धूमादर्शनं सम्बन्धनियममन्तरेण नोपपद्यतइति यद्युच्येत । तन्न । यत्र यदा च दर्शनमदर्शनं वा तत्र तदा चैव सम्बन्धभावाभावाभ्यां तदुपपत्तेर्देशान्तरे कालान्तरे च भावाभावनिश्चयायोगादिति नार्थापत्त्या सम्बन्धनियमसिद्धिः ।

कश्चित्तु मानसं प्रत्यक्षमत्र प्रमाणमित्याह । तदनुपपन्नं । मनश्चेद्बहिर्विषये कारणान्तरनिरपेक्षं प्रवर्तेत तदा सर्वः सर्वदर्शी स्यादविशेषात् । अथ भूयोदर्शनसंस्कारसचिवं बहिरपि प्रवर्तेत इत्युच्यते । तन्न । संस्कारस्य स्मृतिमात्रहेतुत्वादधिकार्थपरिच्छेदासम्भवात् । किञ्च यद्यपि सर्वप्रमाणसाधारणं मनस्तथापि न सर्वं मानसं प्रत्यक्षं किन्त्वसाधारणकारणानुप्रवेशेन प्रमाणान्तरव्यवहारः एवं चेदसाधारणभूयोदर्शनसंस्का-

रानुप्रवेशात्प्रमाणान्तरमापद्येत। अपि च भूयोदर्शनापेक्षाविशेषादग्नावपि सम्बन्धनियमज्ञानं किं न स्यात्। तथाभूतमपि तद्व्यभिचरति ततो नानुमानमिति चेत्। धूमो ऽपि तर्हि न व्यभिचरिष्यतीति किं प्रमाणम् अपि चासत्यां गतौ मानसं प्रत्यक्षमित्याश्रीयते अस्ति चान्या गतिरिति वक्ष्यामः।

अत्रोच्यते। वह्निधूमादीनां तावत्संयोगादिसम्बन्धः प्रत्यक्षादिभिरवसीयते। तत्रापि संयोगो विशेषणत्वेन गुणादीनां द्रव्यपरतन्त्रस्वभावत्वात्। विशेष्यतया च स्वतन्त्रभूतं द्रव्यं प्रकाशते। देशकालावपि विशेषणत्वेनैवावभासतः। सन्निहितदेशवर्तमानकालता हीदन्ता। सा च विशेषणमेव। एवञ्च देशकालाभ्यां संयोगादिसम्बन्धेन च विशिष्टौ द्रव्यभूतौ वह्निधूमाववगम्येते न पुनर्देशकालाभ्यां सम्बन्धस्य विशिष्टस्यावगतिः। तथाहि। संयुक्ताविमाविति प्रतियन्ति न पुनरयमनयोः संयोग इति देशकालानवच्छिन्नः प्रथममग्निधूमयोः संयोगलक्षणः सम्बन्धो द्वयोरवगम्यते। तत्रापि कदाचिदग्नेर्धूमासंयुक्तस्याप्यवगमात् संयोगासंयोगयोश्च परस्परविरोधात्कालभेदमाश्रित्याविरोधः कल्प्यते। तेनाग्नेर्धूमसम्बन्धस्य कालावच्छेदो ऽनुप्रवेश्यते। धूमस्य तु कदाचिदप्यग्निसंयोगरहितस्यावगमो नास्ति। यद्यपि च घटादिवर्त्ती धूमो विनाप्यग्निसंयोगं वर्तते तथापि यादृशस्यानवच्छिन्नोदयस्य गगनतलवर्तिनो लिङ्गत्वमिष्यते तादृशस्य नास्त्येवाग्निसंयोगविरहिणो दर्शनमिति तस्याग्निसंयोगो देशकालानवच्छिन्नो धूममात्रानुबन्धी नियत इति निश्चीयते। तथा च सति धूमसत्त्वैव देशान्तरे कालान्तरे वा प्रमाणमपेक्षते नतु तस्यां सत्यामग्निसंयोगः। तस्य धूममात्रानुबन्धित्वेनावगमात्। नन्वग्नावसंयुक्तस्यापि दर्शना-

दृष्टो ऽप्यग्न्यसंयोगो धूममपि प्रत्याशङ्कामर्हति । उच्यते । वह्नेरार्द्रेन्धनोपाधिको धूमसम्बन्धयोगस्तदभावे भवत्येव वह्नेर्धूमसंयोगाभावः । धूमस्य तु वह्निसंयोगो नौपाधिकः । कथमसौ न भविष्यतीत्याशङ्क्यते । कथमनौपाधिकावगमः । प्रयत्नेनाप्यन्विष्यमाणे औपाधिकत्वानवगमात् । तच्चैतद्भूयोदर्शनायत्तमिति मन्वाना आचार्या भूयोदर्शनमदृष्टवन्तः । नन्वेवं सम्बन्धनियमावसायसमय एव यावद्धूमादिभावितया वन्ह्यादिसम्बन्धस्यावगतत्वाद् धूमादिसत्तानिश्चयादधिकं निश्चेतव्यं नावशिष्यते इत्यनुमानमप्रमाणं स्यात् । सत्यं । स्याद्यद्यनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं स्यात् । अनुभूतिस्तु प्रमाणमित्युक्तम् । धूमाच्चाग्निज्ञानमनुभवाकारप्रवृत्तं धारावाहिकवत् नचात्र स्मृतिप्रमोषकल्पना प्रत्युत्पन्नकारणसम्भवात् । अनुभवकारणासम्भवेन शुक्तिकारजतादिषु स्मृतिप्रमोषः प्रतीत्यनारूढो ऽप्याश्रितः । इहतु सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं नाऽनुभवकारणमस्तीति यथाप्रतीत्यनुभूतिरूपतैवाश्रयितुमुचितेति युक्तमेवानुमानस्य प्रामाण्यं ।

केचित्तु देशकालातिरेकेण प्रत्यभिज्ञानरूपमनुमानमाहुः । तदयुक्तं । लिङ्गस्य हि देशकालावतिरिच्येते अशेषदेशकालवर्तिनस्तु लिङ्गस्य लैङ्गिकसम्बन्धः सम्बन्धनियमावधारणसमय एवावधृतो ऽन्यथा सम्बन्धनियम एवानवगतः स्यात् । एतेन

"विशेषे ऽनुगमाभावःसामान्ये सिद्धसाध्यता"

इति प्रत्युक्तं । धूमवता ह्युपलक्षितानां देशकालविशेषाणां सम्बन्धनियमावधारणात् । यो यो धूमवान्स सो ऽग्निमानिति ।

यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । ज्ञातसम्बन्धनियमत्वं चैकदेशस्य स्मरणेनोपकारकं । लैङ्गिकैकदेशविषयं सम्बन्धनियमं स्मरतः पुरुषस्य नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनाद्या बुद्धिस्तदनुमानम् । एकदेशश्चाश्रित उच्यते । एकदेशान्तरइत्यत्रैकदेशशब्द आश्रितवचन एव । न चाश्रितस्याश्रयमन्तरेण सम्भवो ऽस्तीति आश्रयाक्षेपे नैकदेशाभ्यां भिन्नस्याश्रयस्याक्षेपः। एकाक्षेपेणैवोपपत्तेः। अपि चान्तरशब्दो ऽपि समानाश्रय एव समर्थितो भवति। अतश्चैकाश्रयाश्रितयोरेव गम्यगमकतोक्ता । उदाहरणं तु महानसादौ ज्ञाताग्निसंयोगनियमस्य धूमस्य पर्वतोपरिवर्तिनो दर्शनात्पर्वतनितम्बगते ऽग्नौ ज्ञानं। ननु नितम्बोपरिदेशयोर्भेदान्नैकाश्रयाश्रितत्वमग्निधूमयोरिति कथमनुमानं । तस्माद्धूमाश्रितो ऽग्निसंयोगः साध्यते । तदाश्रितं च धूमत्वं हेतुरिति युक्तं । उच्यते । न तावदेवं सर्वत्र लोकस्य प्रतीतिः किन्तु पर्वतादिगतमप्यग्निं लोको ऽनुमिनोति । न चाश्रयभेद एकत्वात्पर्वतावयविनस्तदाश्रितत्वादग्निधूमयोः। नितम्बोपरिभागौ तु तस्यैवावयवाविति न कश्चिद्दोषः। अत्र च ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यनेन ज्ञानशब्देनासाधारणस्याहेतुत्वमुक्तम् । यथा रसवती गन्धवत्त्वादिति । अस्यैव हि गन्धाख्यस्यैकदेशस्य रसाख्येनैकदेशेनैकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतः सतु सम्बन्धनियमो न प्रतीतपूर्वः । पृथिवीव्यतिरेकेणान्यत्र गन्धस्यावर्तमानत्वात् । पृथिव्याश्च जिज्ञासितधर्मत्वात् । स चायमसाधारणः संशयहेतुरिति चेत् । तदयुक्तं। यो हि येन सम्बन्धो दृष्टः स तमुपकल्पयितुमलं यश्चोभयधर्मसम्बन्धी प्रतीतः स उभयोः, स्मृतिं जनयन्नेकस्योभयात्मकत्वविरोधात्संदेहमापादयति । यस्य तु केनचिदपि सह सम्बन्धो नावधारितः कचिदपि स्मृ-

ति जनयितुमक्षम इति कथं संशयं प्रसुवीत तस्माद्धर्मिस्वरूपवदसाधारणोऽपि धर्मो न संशयहेतुः। सम्बन्धग्रहणेन च बाधकस्य हेत्वाभासत्वमुक्तं । यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । कृतकत्वस्य हि नित्यत्वेन सह सम्बन्ध एव नास्ति किन्त्वनित्यत्वेनैव सहार्थं प्रतीतसम्बन्धनियमः स्वसामर्थ्येनानित्यत्वमुपस्थापयन्नित्यत्वं बाधते इति सिषाधयिषितधर्मबाधाद्बाधको हेत्वाभासः । नियमग्रहणेन च साधारणस्य निरासः। यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन सम्बन्धोऽस्ति ज्ञातश्च किं त्वनियतो नित्येष्वपि प्रमेयत्वदर्शनात् । संशयहेतुश्चायं नित्यत्वानित्यत्वोभयसम्बन्धावगमात् । उभयत्र स्मृतिजनकत्वादेकस्य च धर्मिणो नित्यानित्यत्वविरोधात् । स चायमनैकान्तिक इति गीयते । तथैकदेशदर्शनादित्यनेकदेशभूतस्य हेत्वाभासत्वमुक्तम् । यथा व्योम प्रत्यक्षं रूपवत्त्वादिति । रूपवत्त्वं व्योमैकदेशत्वेनासिद्धम् । उन्मीलिते हि चक्षुषि गृहोपद्वारादिषु यद्रूपमुपलभ्यते तत्तैजसमौदकं वेत्युक्तं तत्त्वालोके । तथा यस्य पक्षं प्रत्येकदेशत्वमनेकदेशत्वञ्च तस्याप्यत एव निरासः। यथा वेदः कृतकः उपाख्यानात्मकत्वादिति । विधिभागं ह्युपाख्यानात्मकता न व्याप्नोति । ननु धूमोऽपि न हेतुः स्यात् । कृत्स्नपर्वतव्यापकत्वाभावात् । मैवं । तत्रावयवी पर्वत एकस्तस्यैकदेश एव धूमः । इहतु न वेदावयव्येक इति युक्तं भागासिद्धत्वम् । दर्शनग्रहणेन स्वरूपासिद्धं हेत्वाभासं दर्शयति ।यथा बुद्धो धर्माधर्मौ प्रत्यक्षमीक्षते सर्वज्ञत्वादिति नहि बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं केन चिदपि प्रमाणेनावगन्तुं शक्यतइत्युक्तं । तथा विद्यमानस्याप्येकदेशस्य यावद् दर्शनं नास्ति।तावदहेतुत्वम्। यथाऽन्धकारे धूमस्य । एकदेशान्तरइति स्वतन्त्रस्याग्न्यादेर्गम्यत्वं

निराकरोति । अन्तरग्रहणेन च भिन्नाधारयोर्गम्यगमकभावो निराकृतः । ननु चन्द्रोदयात्समुद्रवृद्ध्यनुमाने कृत्तिकोदयाच्च रोहिणीसन्निधानकल्पने कथं समाश्रयत्वम् । अत्रोच्यते । एककालवर्तित्वं चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्योः सम्बन्धस्तत्र काल एवैक आश्रय इति । तथा कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्त्योरप्येकाहोरात्रवर्त्तित्वेन संबन्धः तेन कृत्तिकोदयादहोरात्रज एवासन्नरोहिण्युदयो ऽनुमीयते । एतेन मध्यगतनक्षत्रदर्शनादष्टमनक्षत्रास्तमयोदयानुमानमुक्तम् । अधो नदीपूराच्चोपरिवर्षणानुमानमप्येवमेव वर्णयितव्यम् । एका हि नदी तत्राप्याश्रय इति । पित्रोस्तु ब्राह्मणतया यत्पुत्रस्य ब्राह्मण्यानुमानं केचिदिच्छन्ति तत्प्राभाकरा नानुमन्यन्ते । ब्राह्मणभूताभ्यां हि पितृभ्यामुत्पत्तिरेव ब्राह्मणता नान्या । तेन ब्राह्मणशब्दवाच्यस्त्रीपुंसप्रसूतत्वादन्यद् ब्राह्मण्यं नास्तीति नास्त्यनुमानानुमेयभावः । अबाधित इत्यनेन प्रमाणान्तरबाधिते विषये नानुमानमुत्पद्यतइति दर्शयति । यथा वन्हिरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । ननु द्रव्यत्वस्यानुष्णत्वेन सह सम्बन्ध एव नास्ति वन्हावेवासत्यनुष्णत्वे द्रव्यत्वस्य दर्शनात् । तेन सम्बन्धनियमाभावादेवानुमानानुदयो न पुनर्बाधितत्वादिति । उच्यते । यदि बाधितविषये ऽप्यनुमानमुत्पद्यते तदा द्रव्यत्वस्य सम्बन्धनियमाभाव एव न भवेत् । वन्हेरप्यनुमानेनैवानुष्णत्वस्य सिद्धत्वात् । सर्वत्रानुमाने ऽनुमित्सितविषयनिरपेक्षमेव सम्बन्धावधारणमुपयोगि । द्रव्यत्वस्यच वन्हिनिरपेक्षं सर्वत्राऽनुष्णत्वेन सह सम्बन्धनियमावधारणं जातमिति तद्बलेनानुमानोदये पाश्चात्यो ऽपि सम्बन्धनियमभङ्गो नात्मानं लभते । तस्माद्बाधितविषयत्वादेवानुमानानुदयात्सम्बन्ध नियमो ऽपि भज्यतइत्यबाधितविषयत्वमनुमानस्य कारणम् । अतो द्रव्यत्वं वन्हौ प्रत्यक्षबाधितविषयं

नानुमानमुत्पादयति । अनुमानबाधोदाहरणम् । शब्दः श्रोत्रग्राह्यो न भवति गुणित्वादित्यनुमानस्य विषयो ऽनुमानेन बाधितः। यद्विषया हि यत् । प्रतीतिर्यत्कारणिका तदिन्द्रियं तस्य ग्राहकमुच्यते । शब्दविषयायाश्च प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रकारणत्वमवगम्यते । अनुपहते हि श्रोत्रे शब्दप्रतीतिरुपजायते उपहते च नोपजायतइति श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुकारिणी शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकारणिका तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हि तत्कारणत्वे नियतसम्बन्धम् । अतः शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकरणिका श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानेन श्रोत्रग्राह्यत्वमवधृतं सद् यो वादी नास्तीत्याह तस्यानुमानमनुमानेन बाध्यते । ननु सम्बन्धनियमग्रहणतत्स्मरणैकदेशदर्शनसापेक्षस्यार्थान्तरावगमनिरपेक्षोत्पत्तिकं प्रत्यक्षं शीघ्रजन्मतया ऽवश्यम्भावितया च विषयहानादुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति अनुमानेन त्वनुमानस्य कथमुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति वक्तव्यम् । उच्यते । येन नाम श्रोत्रग्राह्यत्वं शब्दस्य निराकर्तव्यं तेनावश्यं ग्राह्यग्राहकसम्बन्धः प्रथममवगन्तव्यः अन्यथा निषेधानवकल्पनात् । अवगतमेव वस्तु विषयान्तरे प्रतिषिध्यते नतु सर्वथानवगतमेव । तेनान्यत्र ग्राह्यग्राहकसम्बन्धमभ्युपगच्छताङ्गीकृता तावदन्वयव्यतिरेकानुविधायितालिङ्गकस्यानुमानस्य प्रवृत्तिरिति शीघ्रभाव्यनुमानमनुमानान्तरस्य विषयमपहरद्बाधकतां प्रतिपद्यते । यथानुमानपूर्वकानुमानात्प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं प्रथमभावि तथा प्रसिद्धाङ्गकमनुमानं प्रसाध्याङ्गकादनुमानादाशुतरभावीति वेदितव्यम् । शास्त्रेण चानुमानस्य विषयापहारः । यथा नास्ति कर्मफलसम्बन्ध इति । अवश्यम्भाविता च प्रत्यक्षवदागमस्याप्यनुसरणीया । उपमानबाधस्तु न गौर्गवयवसदृश

इति। अर्थापत्त्याचानुमानविषयापहारो यथा जीवन्देवदत्तो वेश्मन्यविद्यमानो बहिरपि नास्तीति।

केचित्तु बाधितविषयत्वमिवासाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणमाहुः। प्रमाणान्तरसिद्धे ऽपि विषये नानुमानं वर्तते यथा प्रत्यक्षावगते वह्नेरौष्ण्ये। तत्प्रभाकरमतानुसारिणो नानुमन्यन्ते। सिद्धविषयमेवानुमानमित्युक्तम्। तद्यथा सम्बन्धनियमावधारणसिद्धविषयं तथा प्रत्यक्षादिसिद्धविषयमपि किमिति नोपपद्यते। प्रमातारस्तु निवृत्तप्रमित्सास्तत्र सम्बन्धनियमानुसन्धानं प्रति नाद्रियन्तइति नानुमानमुदेति। यदि चानुसंहितसम्बन्धनियमैकदेशदर्शने ऽपि विषयसिद्धौ नानुमानमुत्पद्यते ततो भवेदेवासाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणं नैवमस्ति। तस्मात्पूर्णमिदमनुमानकारणपरिगणनम्। नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनं सम्बन्धनियमस्मरणं चाबाधकश्चाबाधितविषयत्वश्चेति। यद्यबाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणं कथं तर्हि ज्वालाभेदाग्राहिणो ऽनुमानस्योदयः। प्रत्यक्षेण हि सैवेयं ज्वालेत्यभेदे प्रतीते ऽपि गृहोदराद्विवर्तिप्रभामण्डलदर्शनोद्भेदो ऽनुमीयते। प्रभावितितर्हि तेजोवयवविसरणमन्तरेण नोपपद्यते। अवयवविसरणे चावयविनो नियतो विनाशः दृष्टो हि तन्तुविभागात्पटविनाशः। तेन विनष्टायां ज्वालायां दृश्यमाना ज्वाला ततो भिन्ना ऽनुमीयते। यथा परे विनष्टे दृश्यमानस्तन्तुस्ततो भिद्यते। पूर्वज्वाला विनष्टा विशीर्णावयवत्वात्पटवत्। दृश्यमाना ज्वाला विनष्टा या भिन्ना तस्यां विनष्टायामुपलभ्यमानत्वात्पटविनाशे पटान्तरवदिति। उच्यते। बाधितविषयत्वं यत्र निश्चितं तत्रानुमानं नोत्पद्यते यत्रतु विषयबाधा संदिग्धा तत्रानुमानमुत्पद्यतएव। इहतु सैवेयं ज्वालेतिप्रतीतौ

जातायामपि शङ्का ऽन्यतरस्यैव । सादृश्येन शुक्तिकारजतयोर्भेदानवसायादेवं विधा प्रतीतिर्भेदेऽपि दृष्टा । तेन किं भेदे ऽपि सादृश्यवशेन भेदाग्रहणादेवंविधा प्रतीतिरुताभेदेनैवेति शङ्कोदयाद्बाधितविषयत्वं सन्दिग्धमिति नानुमानोत्पत्तिप्रतिबन्धः । अत एव समानवर्तिकावर्तिनीषु बह्वीषु ज्वालासु ज्वालात्वं सामान्यं नाश्रीयते । भेदाग्रहणेनापि प्रतीतेरुपपन्नत्वात् । वन्हौ तूष्णत्वप्रतीतिरन्यथासम्भावयितुमशक्येति निश्चितं बाधितविषयत्वमतस्तत्र युक्त एवानुमानविरोधः ।

अन्ये पुनरसत्प्रतिपक्षत्वमप्यनुमानकारणमाहुः । यथोदितलक्षणो ऽपि हेतुर्यथोदितहेत्वन्तरप्रतिबद्धो नानुमानं जनयति किन्तु संशयं । तथा ऽप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वादित्यनेन हेत्वन्तरेण प्रतिबद्धः प्रत्यक्षो वायुर्महत्वे सति स्पर्शवत्त्वादित्ययं हेतुर्वायौ प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसंशयमापादयति न त्वनुमानं जनयितुमलमिति । तदनुपपन्नं । यथोदितलक्षणयोर्हेत्वोरेकत्र समवायाभावात् । भावे वा वस्तुनो नित्यसंशयितधर्मत्वापत्तेः । तथा हि । अरूपत्वादित्ययं हेतुः स्पर्शेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायितया वायुप्रतीतेरनुमानबाधितविषयः । इदञ्चानुमानं यथा शीघ्रभावि तथोदितमेव प्राक् । प्रत्यक्षं हि निषेधता क्वचिदवश्यम् प्रत्यक्षत्वमङ्गीकरणीयं, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायी प्रत्यक्षमित्यभ्युपेयं । ननु न स्पर्शनेन वायुः प्रतीयते किन्तु स्पर्शमात्रमेव । नेत्युच्यते । स्पर्शान्तरप्रत्यये ऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात् । यदि स्पर्शमात्रमेव स्पार्शनं भवेत्तदा स्पर्शभेदे ऽपि किं प्रत्यभिज्ञायेत । ननु वायोः स्पर्शभेदो न सम्भवति । अनुष्णाशितैकस्पर्श एव वायुः । तस्य तु तोयसम्पर्कात्तद्गतः शीतस्पर्शः प्रतिभाति । एवं तेजःसंयोगादुष्णस्पर्श इति । उच्यते । सत्यं वायोरनुष्णाशी-

त एव स्पर्शः तोयतेजोगतौ च शीतोष्णस्पर्शौ तथापि ताभ्यामभिभूते स्पर्शे शीतोष्णस्पर्शावपि प्रतियतोऽन्वयिनी प्रतिपत्तिः। साच स्पर्शमात्रप्रत्यये नोपपद्यतइति वदामः । तस्मादनुमानबाधितविषयत्वादरूपत्वादित्यप्रत्यक्षत्वं नोपस्थापयति । स्पर्शवत्वादित्येतदेव निष्प्रतिपक्षमनुमानं जनयति । तस्माद्यथोदितलक्षणः सर्व एव सत्प्रतिपक्ष इति नेदं पृथग्लक्षणम् ।

प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणं ।
प्रत्यक्षवच्च कर्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥

द्विविधमनुमानस्य प्रमेयं । किंचिद् दृष्टस्वलक्षणं । यथा वन्ह्यादिकं । किञ्चिच्चादृष्टस्वलक्षणं । यथा कर्मादिकं । कथं पुनर्यस्य स्वलक्षणं न प्रतीतं तदनुमातुं शक्यते । येन हि सह हेतोः सम्बन्धः प्रतिपन्नः स तस्माद्धेतोरनुमातुं शक्यते । न चादृष्टस्वलक्षणेन सह सम्बन्धनियमावधारणं कस्य चित्सम्भवतीति नादृष्टस्वलक्षणमनुमातुं शक्यते उच्यते । सामान्यतोऽपि सम्बन्धनियमावगमो भवत्येवानुमानोत्पत्तौ निमित्तं । यथा यत् कादाचित्कं तदागन्तुकाज्जायमानं यथा तन्तु संयोगेभ्यः पटः । कादाचित्कौ च द्रव्यस्य संयोगविभागाविति ताभ्यामागन्तुकं वस्तु प्रतीयते । न च द्रव्यमेवागन्तुकं तस्य प्रत्यभिज्ञानेन स्थिरत्वावगमात् । न च शक्यते वक्तुं भिन्नान्येव द्रव्याण्यत्यन्तसादृश्येनाप्रतीयमानभेदानि तत्प्रत्ययविषयाणीव भासन्ते ज्वालादिवदिति । द्रव्यभेदे प्रमाणाभावात् । ज्वालादिप्रमाणमुपन्यस्तमेव विभागसंयोगादिकार्योत्पत्तिस्तु यथाप्रतीते द्रव्यस्थैर्ये सत्यप्यागन्तुक कर्माभ्युपगमेनाप्युपपद्यत इति न द्रव्यभेदे प्रमाणमस्ति ।

अत्र कश्चिदाह । न कर्मादृष्टस्वलक्षणं प्रत्यक्षत्वात्कर्मणः ।

तदाह भगवान्काश्यपः "संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि' इति । तथाहि । गच्छत्ययमिति प्रतीतिरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुकारिणी । तदेव च प्रत्यक्षत्वे कारणं । न च वाच्यं कर्मफलभूतविभागसंयोगविशेषबलेनैवेयं प्रतीतिरिति । तन्निबन्धनत्वे स्थाणावप्येकश्येनवियुक्ते श्येनान्तरसंयुक्ते चापत्तेः । चलित्वा स्थिते ऽपि च चलतीति वर्तमानावभासप्रसक्तेः विभागसंयोगयोर्वर्तमानत्वात् । अतीन्द्रियेण च व्योम्ना संयोगविभागयोरप्यतीन्द्रियत्वात् पतति पतत्रिणि चलतीति प्रत्ययानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचानुमातुमपि कर्म शक्यते । तद्धि न नित्यं । विभागसंयोगयोः सदोदयप्रसक्तेः अनित्यत्वे तस्याप्यसमवायिकारणमवश्यमाश्रयणीयं । तद्वरं विभागसंयोगयोरेवास्त्विति न कर्मानुमाने किञ्चिदपि लिङ्गं समर्थं । तदुक्तं ।

" नित्यत्वे च सदा जन्म स्यात्संयोगविभागयोः,
अनित्यत्वे ऽस्य यो हेतुस्तयोरेवास्तु तेन किं "

तदिदमसारं । प्रत्यक्षेण हि गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयं गच्छतीति प्रत्ययः स विभागसंयोगानुमितक्रियालम्बनः । सा च क्रिया न स्थाणावनुमीयते । उत्पततः श्येनस्य यो देशान्तरसंयोगस्तस्य ततो निष्पत्त्युपपत्तेः(?) निष्प्रत्युत्पन्नकल्पनात् । तद्गतकर्मान्तरानुमानप्रसङ्गात् । निपततश्च श्येनान्तरस्य प्राक्देशविभागोत्पत्तये कर्मान्तराश्रयणापत्तेश्च । श्येनयोस्तु कर्मणोरनुमितयोरुपपद्येते तयोर्देशान्तर संयोगविभागौ । तस्मात् स्थाणौ चलतीति न युज्यते । चलित्वा स्थितस्यापि च देशान्तरसंयोगेन क्रियाविनाशात् वर्तमानक्रियाप्रत्ययानुत्पादः । अतीन्द्रियत्वे ऽपि च व्योम्नो वि-

यति विततालोकावयवसंयोगविभागनिबन्धना पतति पतत्रि-
णी विशिष्टबुद्धिस्तद्बलेन च क्रियानुमानमपि सुकरमेव । न च
कर्मान्तरकल्पनमपि दोषः । कर्महेतोः संयोगविभागोत्पत्त्य-
सम्भवात् । तथाहि । शरीरे तावत्प्रयत्नापेक्षादात्मसंयोगात्कर्मो-
त्पत्तिरवकल्पते । संयोगो हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा द्रव्यान्त-
रे कार्यमारभत इति नियतं । यथा तन्तुसंयोगास्तन्तुषु पटमारभ-
न्ते प्रचयाख्यश्च संयोगो ऽवयवेषु समवेतः स्वाश्रयसमवेते
ऽवयविनि महत्त्वं जनयति । यो ऽपि संयोगः संयोगं जनयति
सो ऽपि तस्य स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतयोर्जनकः । तन्तुतुरीसंयो-
गो हि पटतुरीसंयोगस्य जनयितेष्यते । तस्य तुरीतावदाश्र-
य एव । पटो ऽपि तन्त्वाश्रितत्वात्स्वाश्रयसमवेतः । आत्मशरीर
संयोगश्चात्मनि शरीरे च समवेतः स कथं देशे कार्यमारभेत
तत्रासमवायात्तेन सह एकार्थसमवायाभावाच्च । कर्म तु स्वाश्रये
शरीरे जनयितुं शक्नुयादेवेति कर्महेतोर्विभागसंयोगावनुत्प-
द्यमानौ ततो ऽन्यत्कारणं कल्पयन्तौ कर्मासुमापयतः । एतेन
नोदनाभिघातात्मकौ कर्महेतू संयोगविभागौ व्याख्यातौ । नो-
दनाख्यो हि शरज्यासंयोगस्तयोस्तत्समवेते वा कार्यमाविर्भा-
वयितुमलमिति न ततः शरीराकाशगतौ हि संयोगविभागावु-
त्पत्तिं लभेयातां । तथा ऽभिघातात्मको ऽपि वेगवन्मुसलोलूखल-
समवेतः कथ मुत्पतत ऊर्ध्वं मुसलस्य चाकाशस्य च संयोग-
विभागावारभेत । यश्च वेगाख्यः संस्कारः कर्महेतुरिष्यते त-
तो ऽपि संयोगविभागावनुपपन्नौ । संस्कारस्य स्वाश्रयएव का-
र्यारम्भनियमात् । भावनाख्यो हि संस्कार आत्मसमवेत आ-
त्मन्येव स्मरणलक्षणं कार्यं जनयन्दृष्ट इति कथं वेगात्मा सं-
स्कारः शरवर्त्याकाशेन तेजोवयवैः स्तिमितैश्च वायुभिः सह

संयोगविभागावारभतइति न शक्यमाश्रयितुं कर्महेत्वभिमतादेव विभागसंयोगावुत्पद्येते इति युक्तमेव कर्मानुमानं । नच कर्मणः प्रत्यासन्नद्रव्यवर्तिकार्यारम्भनियमो ऽवधारितः तस्य कार्यावगम्यत्वात् । यादृशेन हि कार्येण यदनुमीयते तादृशमेव तस्य कार्यं । यदि च तस्याप्ययं नियमः स्यात्तदा कार्यमेव नोपपद्येत तच्च कर्म सर्वमेव विभागपूर्वकं संयोगमारभते । किञ्चित्तु वेगाख्यं संस्कारमपि । संयोगाच्च तस्योपरतिर्मूर्त्तद्रव्याणि च तस्याश्रयभूतानीत्यादि प्रमेयपारायणे प्रपञ्चितम् ।

सर्वभावानां च शक्तिरदृष्टस्वलक्षणापि कार्येणानुमीयते । अग्नेर्यथाभूतादेव दाहो दृष्टस्तथाभूतादेव मन्त्रौषधिप्रणिधाने कार्यं न दृश्यते । न तत्र दृष्टमेव रूपं कारणम् । तस्याजनकावस्थातो विलक्षणत्वाभावात्कार्यानुदयप्रसङ्गात् । यच्च खलु अजनकदशातो निरतिशयं ततः कार्यं नोत्पद्यते कुण्ठादिव कुठारात् । यदा तु तत एव कार्यं दृश्यते तदा तदवस्थातो ऽस्यैव वैलक्षण्यं तीक्ष्णत्वमिव । अग्नौ च कार्यानुदयदशातो विलक्षणं न कार्योदयसमये प्रत्यक्षदृश्यं रूपमुपलक्ष्यते । भवितव्यञ्च वैलक्षण्येनान्यथाकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति कार्योदये ऽतीन्द्रियं किञ्चिद्रूपं वह्नेरनुमीयते । तस्य मन्त्रौषधिप्रयोगेण विनाशात् कार्यं नोत्पद्यते । नच वाच्यं मन्त्रौषधादिभिरतीन्द्रियं रूपं न किञ्चिद्विनाश्यते किन्तु मन्त्रौषधादिसन्निधानेनैव कार्यान्वय इति । कारणावैगुण्ये कार्योदयविघातासम्भवात् । अथोच्यते मन्त्राद्यप्रयोगो ऽपि कार्योत्पत्तिनिमित्तं सम्प्रयोगे चाप्रयोगो निवर्ततइत्यस्ति कारणवैगुण्यमिति । तन्न । अप्रयोगस्य प्रयोगाभावरूपत्वात् स-

र्वभावानाञ्च भावकारणनियतत्वदर्शनात् । अभावस्य क्वचिदपि कार्ये जनकत्वाश्रयणानुपपत्तेः यच्च तदतीन्द्रियमग्र्यं रूपं तच्छक्तिसामर्थ्यादिवाच्यतया लोके प्रतीतं तस्य च कार्यानुत्पत्तौ द्वयी गतिरभिभवो वा विनाशो वा । यत्र कदाचिदपि पुनः कार्यं न दृश्यते तत्र विनाश एव वस्तुनः । यत्र पुनः प्रतीकारवशेन कार्योदयस्तत्राभिभवमात्रम् । तस्यचैवं वन्ह्यादिप्रसिद्धस्य सर्वभावेषु कार्योदयानुकूल्यं कार्योत्पादकानुमानेन परिकल्पनीयम् । तस्यच नित्याश्रयाश्रितस्य नित्यत्वमनित्याश्रयाश्रितस्य तदुत्पत्तिकारणादेवोत्पत्तिः । संस्काराच्चास्यायमेव विशेषः । संस्कारो हि नाम नित्येष्वनित्यो ऽनित्येषु च कारणान्तरायत्त इति ।

प्रत्यक्षवच्चास्यापि प्रमाणफलवर्णना कर्तव्या । यदानुमितिरनुमानमिति प्रमितिः प्रमाणमिति चावसीयते तदाग्न्यादिविषया लिङ्गदर्शनसापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षादुत्पन्ना ऽधिगतिरेवानुमानं प्रमाणम् । फलं चोपादानादिक्रिया । यदा चानुमीयते ऽनेनेत्यनुमानं प्रमीयते चानेनेति प्रमाणमिति करणाश्रयणं तदात्ममनःसन्निकर्षो ऽनुमानम् । सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं चेतिकर्तव्यता । फलञ्च लौकिकविषयानुमितिः । साधकतमस्य वा करणाश्रयत्वात्तमबर्थस्य चातिशयरूपत्वाद्व्यवहितापेक्षया च सन्निहितस्यातिशययोगाल्लिङ्गदर्शनादीनां प्रमाणत्वम् ।

परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदय साधनम् ।
वचनं दूषणैः सार्धमर्थादेतेन वर्णितम् ॥

द्वेधाऽनुमानमुत्पद्यते । स्वयमनुसंहितया वा ऽनुमानोत्पादसामग्र्या परप्रयुक्तवाक्योद्बोधितया वा । तत्रानुमानोत्पत्ति-

सामग्रीप्रतिपादनेनैव तत्प्रतिपादकवाक्यस्वरूपमपि सूचित-
मेव । तत्राबाधित इति प्रतिज्ञा । ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यनेन
दृष्टान्तवचनम् । एकदेशदर्शनादिति हेत्वभिधानम् । तदेवं
त्र्यवयवसाधनम् । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दो नित्य
इति । अनेन चानुमानस्य विषयो निर्दिश्यते । निर्दिष्टे च विषये
तस्याबाधितत्वं शक्यते ऽवगन्तुमिति । तथा एकदेशान्तर इ-
त्यनेनापि एकदेशान्तरभूतस्यानुमानमित्युक्तम् । तदपि प्रति-
ज्ञावचनेन गम्यते । तेन साधनप्रयोगे प्रथमं साध्यनिर्देशाय
प्रतिज्ञा कर्तव्या । एतेनैव प्रत्यक्षादिबाधितपक्षादिनिर्देशः प्र-
तिज्ञाभास इत्युक्तं भवति । दर्शितानि प्रत्यक्षादिबाधोदाहर-
णानि एकदेशस्य च साध्यत्वं दर्शयितुं सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य
साध्यविधिर्दर्शयितव्य इत्यप्रसिद्धविशेष्यः पक्षाभासः । सर्वज्ञो
वीतराग इति । प्रतिज्ञाभासस्तु माता मे वन्ध्येति उद्दिश्य हि
मातरं न वन्ध्यात्वं विधातुं शक्यते । तस्या अन्वयायोग्यत्वे-
नान्विताभिधानस्यासम्भवात् । यावज्जीवमहं मौनीत्यत्रानु-
मानबाध एव न स्ववचनबाधः । शब्दश्रवणाद्धि कार्याच्छ-
ब्दोच्चारयितृत्वमनुमीयते । शब्दानुच्चारकत्वञ्च मौनित्वमित्य-
नुमानबाध एव । स्ववचनन्तु मौनितामाह न पुनरमौनितामिति
न तेन बाधः । गम्यैकदेशान्तरसम्बन्धनियमश्च गमकैकदेशस्य
दर्शनीयः परस्येति तदर्थं दृष्टान्तवचनं प्रयोक्तव्यम् । यावद्धि
कस्मिंश्चिद्धर्मिणि एकदेशस्यैकदेशान्तरेण प्रमाणसिद्धः सम्ब-
न्धनियमो न प्रदर्श्यते तावदनुमानमेवोत्पादयितुं न शक्यते ।
यत्र धर्मिणि सम्बन्धनियमो दृश्यते स दृष्टान्तो महानसादिः ।
सचेत्थं दर्शयितव्यः । पर्वतो ऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय योयो धूम-
वान्ससो ऽग्निमानिति यथा महानसादिरिति । यस्तु साध्यवि-

कलः साधनविकलस्तदुभयविकलः सम्बन्धनियमविकलश्च स दृष्टान्ताभासः । यथा शब्दः प्रयत्नोत्थस्तदनन्तरमुपलब्धे-र्मनोमोदकादिवदिति । मनोमोदकादिषु प्रयत्नोत्थत्वं नास्तीति तत्संबन्धनियमो हेतोस्तत्र दर्शयितुमशक्यः । शब्दो ऽनित्यो मूर्त्तत्वाद् घटवदिति । घटस्यामूर्त्तत्वं नास्तीति तस्य नित्यत्वेन सम्बन्धनियमो दर्शयितुं न शक्यते । तथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्गगनवदिति । गगने ऽनित्यत्वं कृतकत्वञ्च नास्तीति न तत्र सम्बन्धनियमः शक्यो दर्शयितुं । यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वात् द्रव्यवदिति । किञ्चिद्द्रव्यं नित्यं परमाण्वाकाशात्ममनोदिक्कालादिरूपम् । किञ्चिच्चानित्यं द्व्यणुकादि । तत्र प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह सम्बन्धनियमो नास्तीत्यशक्यमेव दर्शयितुम् । येन च वचनेन सन्नपि साध्यसाधनयोः सम्बन्धनियमो नाभिधीयते तदप्याभासमेव । तद्विविधमप्रदर्शितसम्बन्धनियमं विपरीतसम्बन्धनियमञ्च । यथा पर्वतो ऽग्निमान्धूमवत्त्वान्महानसवदिति । यद्यपि महानसे वह्निधूमौ स्तस्तथापि यावद्धूमस्याग्निना सह सम्बन्धो नोच्यते तावदगमक एव तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे यदैवमुच्यते योयो ऽग्निमान्सस धूमवानिति तदापि गमकाभिमतस्य धूमस्य गम्याभिमतेनाग्निना सह सम्बन्धनियमस्यादर्शितत्वाद्धूमस्य न समर्थितं गमकत्वमिति साधनाभासत्वं । सम्बन्धनियमं स्मरत एकदेशदर्शनादनुमानमुत्पद्यते इत्येकदेशत्वं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम् । यथाग्निमत्त्वे साध्ये धूमवांश्चायमिति । तेन यस्यैकदेशत्वं नास्ति तस्याभासत्वमुक्तमेव । येन वचनेन सदपि दर्शयितुं न शक्यते तदप्याभासभूतमेव । यथा ऽवाचकशब्दप्रयोगादयः । असाधारणादयश्च हेत्वाभासाः सर्वएवात्रापि योजयितव्याः ।

दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगे क्रमनियमो नादरणीय एकदेश-
दर्शनपूर्वकादपि सम्बन्धनियमस्मरणादनतरं शब्दसाध्यज्ञानं
जायते । तथा सम्बन्धनियमस्मरणपूर्वकमप्येकदेशदर्शन-
मनुमानमुत्पादयत्येव । तत्रैकदेशदर्शनपूर्वकसम्बन्धनियम-
स्मरणं कुर्वतो प्रतिज्ञानन्तरं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम् ।
पर्वतो ऽग्निमान्धूमवत्त्वादिति । दृष्टान्तपुरःसरे तु प्रयोगे प्र-
तिज्ञामुपादाय यो यो धूमवान्स सो ऽग्निमान्महानसादिवदिति चा-
भिधाय धूमवांश्चायमिति हेतुवचनं वक्तव्यम् । अन्येतु प्रति-
ज्ञानन्तरं धूमवत्त्वादिति हेतुमभिधाय दृष्टान्तवचनं ततो ऽप्यन-
न्तरमुपनयनं प्रयुञ्जते धूमवाँश्चायमिति । तत्र हेतूपनयनयो-
रन्यतरप्रयोगेणापि साध्यसिद्धेरुभयोपादानमनर्थकमिति
मीमांसकाः । तस्माद्धूमववत्त्वादयमग्निमानिति निगमनमप्यन-
र्थकमेव । यथोदितहेतुबलसिद्धत्वादर्थस्य ।

वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं च केचित्साधनवाक्ये कुर्वन्ति ।
यथा ऽग्निर्नास्ति यत्र तत्र धूमो ऽपि नास्ति यथा जलह्रद इति ।
तदनुपपन्नं । साध्यधर्मसम्बन्धबले हेतोर्गमकत्वं । तच्च साध-
र्म्यदृष्टान्तेनैव समर्थितम् । अथोच्यते । साधर्म्यदृष्टान्तमात्रेण सा-
ध्यधर्मवति हेतोर्वृत्तिरवगम्यते न तद्विरहिणो निवृत्तिः । न च
तया विना हेतोः साध्यसम्बन्धनियमो ऽवकल्पते अतस्तदर्थं
वैधर्म्यदृष्टान्तोऽप्युपादेय इति । तन्न । न हि साध्यधर्मवति हे-
तोर्वृत्तिमात्रं साधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यते किन्तु नियत एव साध्य-
धर्मे सम्बन्धो दृश्यते । तथाहि । साधनधर्मोद्देशेन साध्यधर्म-
विधिः साधर्म्यदृष्टान्तेन क्रियते तत्र धूमवत्तयोपलक्षणेन स-
र्वधूमवतामुद्दिष्टत्वात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तेः सर्वेषां धू-
धूमवतामग्निमत्ता विहितेति नास्ति सम्भावना विनाप्यग्निना

धूमो भवेदिति । उद्देश्यता च प्रथमप्रयोगेणावगम्यते धूमवानयमग्निमानिति। क्वचिच्च यच्छब्दप्रयोगेण सो ऽग्निमान्यो धूमवानिति । प्रत्युद्देश्यविधानबलेनैव सिद्धां व्याप्तिमन्यतो निवृत्तिं च स्पष्टीकर्तुं वीप्सावधारणवचनयोः प्रयोगः क्रियते । योयो धूमवान्ससो ऽग्निमानेवेति। तस्मात्सम्यक्साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगेणैव सम्बन्धनियमावगतेरनर्थकं वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानमिति । अथोच्यते माभूद् दृष्टान्तद्वयोपादानं किन्तु विकल्पो ऽस्तु वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हि साध्यधर्मविरहिणामुद्दिश्य साधनधर्मविरहविधौ कृते सर्वसाध्यविरहिणां साधनधर्मविरहव्याप्त्यवगमादन्यत्र साधनधर्मो ऽवकाशमलभमानः साध्यधर्मवत्येव वर्तत इति साध्यधर्मसम्बन्धनियमावगतेर्वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हेतुत्वं समर्थितमेव भवतीति तुल्यकार्यतया साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोर्विकल्पो न्याय्य इति । तदयुक्तं । ऋजुमार्गेणार्थसिद्धौ न वक्रमार्गमाश्रयते यतः साधर्म्यदृष्टान्तश्च साध्यसम्बन्धाव्यभिचारावगतौ ऋजुमार्गः वैधर्म्यदृष्टान्तो वक्र इति न विकल्पो युक्तः । अतुल्यत्वादुपायभावस्य । स्यान्मतं यथा साध्यसम्बन्धाविनाभावो ऽनुमानमार्गः तथा तदभावाद्व्यावृत्तत्वमपि । तच्च वैधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यते इति विकल्पाश्रयणमिति । तन्न । व्यावृत्तेरभावरूपायाः क्वचिदपि कारणत्वासम्भवात् । सर्वकार्याणि भावसाधनानीत्युक्तं । न च विपक्षव्यावृत्तिः शक्यते ऽवगन्तुं । विपक्षाणामनन्तत्वात् साध्यधर्मसम्बन्धाव्यभिचाररूपस्तु सम्बन्धनियमो यथा ऽवगन्तुं सुकरस्तथोदितमेव । तस्मात्सर्वत्र साधर्म्यदृष्टान्त एव केवलः प्रयोक्तव्य इति स्थितं ।

यत एवं विधं समानमतो दूषणमपि पक्षस्य प्रत्यक्षादिबाधितत्वमप्रसिद्धविशेष्यता च । हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमेकदेशा-

सिद्धत्वमसाधारणत्वं साधारणत्वं बाधकत्वं चेति। दृष्टान्तस्य च साध्यविकलता साधनविकलता सम्बन्धनियमविकलता नियमशून्यता विपरीतनियमता। प्रतिज्ञादीनामवाचकता ऽप्रयोगश्चेति। प्रतिज्ञासामान्याच्च प्रतिज्ञाहानिरभिन्नैव। संन्यासो ऽपि दूषणान्तरपूर्वकत्वाददूषणमेव। दूषितपक्षो हि वादी प्रतिज्ञानमपह्नुते। अत एव च प्रतिज्ञान्तरमपि पृथग् दोषो न भवति। दूषितपूर्वप्रतिज्ञस्यैव प्रतिज्ञान्तरालम्बनत्वात्। हेतुप्रतिज्ञाविरोधे ऽपि न दूषणान्तरम्। अप्रसिद्धत्वे हेतोरसिद्धतैव दोषः सिद्धत्वे वा तद्ग्राहकप्रमाणबाधात्पक्षस्य दोषः। अप्रसिद्धविशेषणतात्वदृष्टस्वलक्षणस्याप्यनुमानान्न दोषः।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ
प्रमाणपारायणे द्वितीयः परिच्छेदः।

शब्दपरिच्छेदस्तृतीयः।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे बुद्धिः। शब्दविज्ञानापेक्षादात्मनः सन्निकर्षाद्यददृष्टार्थविषयं ज्ञानं तच्छास्त्रन्नाम प्रमाणं। कः शब्दो ऽभिमतः। वर्णाः। तेषामेव श्रोत्रग्राह्यत्वात्। श्रोत्रग्राह्ये हि वस्तुनि शब्दपदं वर्तते। न च सत्वशब्दत्वयोरतिप्रसङ्गः। सत्तादिसामान्याभावात्। अनुवृत्ताकारावभासिनी हि बुद्धिः सामान्यसिद्धौ निबन्धनं। न च द्रव्यगुणादिष्वनुवृत्ताकारं परामृशन्ती बुद्धिरुदेति यतो महासामान्यं सत्ताख्यं सिद्ध्येत्। नापि ककारखकारादिष्वेक आकारो ऽवभासते यतः शब्दत्वमभ्युपगच्छेत। सदादिप्रतीतिस्त्वौपाधिकी। प्रमाणग्रहणयोग्यतौपाधिकः सच्छब्दः। श्रोत्रग्राह्यतौपाधिकश्च शब्दशब्दः।

ननु वर्णातिरिक्तं पदमपि श्रौत्रमेव । तथाहि । नदीदीनेत्यादिषु वर्णाभेदे ऽपि पदान्यत्वं प्रतीयते। न च वाच्यं वर्णा एव पदं । नदीदीनेत्यादि तु क्रमभेदेन पदभेदबुद्धिरिति । वर्णानामक्रमिकत्वात् । देशनिबन्धनो वा क्रमो भवेत्कालनिबन्धनो वा । उभयविधो ऽपि न वर्णेष्वास्पदं लभते । तेषां सर्वगत्वान्नित्यत्वाच्च बुद्धिस्तु तेषां क्रमवती । तदनुरोधेन वर्णा अपि क्रमवन्त इति प्रत्येकं श्रवणेष्ववभासन्ते । एकक्षणवर्तिन्यान्तु पदबुद्धावेकस्यां बुद्धिनिबन्धनो ऽपि क्रमो नोपपद्यतइति कुतस्तद्भेदेनापि भेदप्रतिभासोपपत्तिः । किञ्च वर्णा बहव एकविषया च पदबुद्धिरिति वर्णेभ्यो भिन्नं पदं । यदि च वर्णेभ्यो भिन्नं पदं नावभासते ततस्तेभ्यो ऽर्थप्रत्यय एव नोपपद्यते । एकैकवर्णप्रतीतौ तावदर्थस्य नावगमः । न च सकलवर्णोपलम्भो युगपत्संभवति वर्णानां क्रमोच्चारणात् । उच्चारणानुसारित्वाच्चोपलब्धेः । वर्णानांच वाचकत्वे क्रमभेदे वक्तृभेदे चार्थप्रत्ययः स्यात् । तस्माद्वर्णेभ्यो ऽसम्भवन्नर्थप्रत्ययस्तदतिरेकिस्वनिमित्तपदप्रतीतिं प्रसाधयति ।

उच्यते । नदीदीनेत्यत्रापि वर्णातिरिक्तवस्त्वन्तरावभासो नास्ति । नकारादय एव हि प्रतीयन्ते । बुद्धिभेदस्तु क्रमभेदनिबन्धनः । नचेयमेका बुद्धिर्यतो वर्णानां बुद्धिनिबन्धनो ऽपि क्रमो न स्यात् । भिन्नवर्णविषया भिन्ना एव हि बुद्धयो निरन्तरतयैकतामिवापद्यन्ते । तथाहि । श्रवणेन्द्रियनिबन्धनास्तावद्वर्णोच्चारणानुबन्धिन्यो बुद्धय उच्चारणभेदेनोत्पद्यन्ते । एवं स्मृतिरपि प्रत्येकवर्णोपलम्भप्रतिभावितभावनावशेन भवन्ती न सर्वविषयैका ऽवकल्पते । भावनानां भेदात् । एकपदबुद्धिस्त्वेकार्थप्रतिपत्त्युपायत्वनिबन्धना ऽअर्थप्रतिपत्तिश्चा-

प्रत्यक्षं तावन्निमित्तं न शक्नोति कल्पयितुं । तस्य निमित्तत्वानुपपत्तेः । न तस्य सत्तामात्रेण निमित्तता । सर्वदार्थप्रत्ययापत्तेः । प्रत्यक्षं भिन्नपदावभासि न भवतीत्युक्तमेव तेन वर्णेष्वेव प्रत्यक्षेष्वर्थप्रतिपत्त्युपपत्तये कश्चिद्विशेष आश्रयितुं युक्तः । सर्वपूर्वपूर्वोपलम्भसापेक्षत्वादन्त्यवर्णस्य । उपलम्भस्य च क्षणिकतया स्वतो विशेष्टुमशक्यत्वात्पूर्वपूर्ववर्णोपलम्भजन्यः संस्कार एवाश्रीयते । स च स्मृतिहेतोस्संस्काराद्भिन्न एव । स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपलम्भप्रभावितस्तत्रैवोपलम्भान्तरं जनयितुमलं नार्थान्तरम् इत्यर्थविषया ततः प्रतीतिरनुपपन्नेति तदतिरेकिणः संस्कारस्याश्रयणं । तस्य च कार्यकल्प्यत्वाद्यथाभावे प्रतीतिदर्शनं तथाभावएवोत्पत्तिरनुमीयते तेन क्रमविपर्यये व्यक्तिभेदे व्यवधाने च कार्यादर्शनात्तत्र संस्कारस्यानुदयादर्थप्रत्ययाभावः । यस्य यस्य चार्थस्य प्रतीतौ यस्य यस्य वर्णस्य निमित्तभावस्तस्य तस्य तदर्थप्रतीत्यनुगुणसंस्कारार्थकत्वं स्वाभाविकं । सहायविरहात्तु कार्यानुदयः सहाप्तेश्च कार्योत्पत्तिरिति तेभ्य एवार्थप्रत्ययः । तस्मान्न प्रत्यक्षतो नाप्यनुमानतो वा वर्णव्यतिरिक्तपदोपपत्तिरिति वर्णात्मकमेव पदं ।

कः पुनरर्थः । अभिधेयः । अभिधेय एव कः । येन सह शब्दस्या ऽपौरुषेयः सम्बन्धः । अथ कः सम्बन्धः । प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । न तर्ह्यपौरुषेयः सम्बन्धः । स्वभावतः शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । यदि हि स्वभावत एव शब्दो ऽर्थं प्रत्याययेत्ततः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययेत्ततो ऽवगच्छामो ऽपेक्षते किञ्चिच्छब्द इति । देवदत्तादिपदेषु च पुरुषसंकेतायत्ता ऽर्थप्रतीतिर्दृष्टेति गवादिष्वपि तदपेक्षैवाश्रीयते । तदपेक्षा चेदर्था-

वगतिर्न तर्ह्यपौरुषेयं शब्दस्य प्रत्यायकत्वं ।

उच्यते । यद्यपि प्रथमश्रुताच्छब्दादर्थं नावबुध्यन्ते तथापि स्वाभाविकमेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं पुनः संकेतापेक्षं । तथा हि । वृद्धयोर्व्यवहरतोरेकस्य वाक्यं श्रुत्वा परस्य प्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्या बुद्धिमनुमापयति । तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरभावित्वाच्छब्दस्य हेतुतां तावदवधारयति । किन्तु तेषां पार्श्ववर्तिनां व्युत्पित्सूनां ततः शब्दात् स्वयमर्थमप्रतियतां पुनरेषां विचिकित्सोदयते यदि प्रत्यायकः शब्दस्ततो ऽस्मानपि किमिति नार्थं प्रतिपादयति । अथाप्रत्यायक एव ततो वृद्धमपि कथमवबोधयति । तेषामेव विचिकित्सतां पुनरेषा कल्पना प्रसरति । नूनमस्ति कश्चिदस्य वृद्धस्य विशेषो यतो ऽर्थमवबुध्यते। को ऽसौ विशेष इति निर्णीयतां । पुनः शब्दश्रवणे वृद्धव्यवहारावगतार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण स्वयमर्थावगमदर्शनादर्थप्रत्यायकत्वावगम एव विशेष इति निर्धारणा जायते । न पुनः सङ्केतप्रतीतिर्वृद्धस्य विशेष इति कल्पना शक्या सङ्केतस्यैव तदानीमप्रतीतेः । व्युत्पन्नेतरशदार्थो हि सङ्केतवाक्यादर्थमवबुध्यमानः सङ्केतं प्रतिपद्यते नान्यथा । ननूत्तरकालं सङ्केतदर्शनात्किमिति सङ्केतभूतमेव प्रत्यायकत्वं नाश्रीयते । न । शब्दस्वभावत एवार्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धेः । यदि हि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिर्न सम्पद्यते ततः सङ्केतो ऽपि तत्कालमिति कल्प्यते नान्यथा उपपद्यते तु शब्दमात्रादेवार्थावगतिः प्राच्येन मार्गेण । नन्वेवं सति देवदत्तादिष्वपि कथं सङ्केतस्य कारणत्वम् । उच्यते । प्रत्यक्षपरिदृष्टस्तत्र सङ्केतो न तु कल्पयितव्यः । तेन देवदत्तादिषु । तस्यैवार्थप्रतीतिकरणत्वं । गवादिषु तु केवलकार्यदर्शनकल्पनीयो नावकाशं लभत इत्यपौरुषेय एतेषामर्थेन

प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः संबन्ध इति सिद्धम् ।

असंनिकृष्ट इति किमिदं । प्रमाणान्तरेणाप्रतीत इति ।
यद्येवं कथमसौ शब्दैरवबोध्यते । उक्तं वृद्धव्यवहारावगतस-
म्बन्धः शब्दोऽवबोधक इति । यश्चार्थो न प्रमाणान्तरेणावग-
म्यते कथं तद्विषयो वृद्धव्यवहारोऽवसीयते । कथंतरां च त-
द्विषया प्रतीतिरनुमीयते । कथंतरां च वाचकशक्तिः शब्दस्य
कल्प्यतइति । वाक्यार्थमातृकायामभ्यासो विधीयतामित्यत्रोत्तरं ।

स पुनरसंनिकृष्टोऽर्थो नियोगार्थ एव । नियोगो हि प्रमा-
णान्तरानवगतमपूर्वमर्थमवबोधयतीति वाक्यार्थमातृकायामुक्तं ।
न च नियोग एवैकस्तस्यावबोधकः विषयव्यतिरेकेण तदप्रतीतेः
पदान्तराणामपि तदन्वयिस्वार्थपरतयैव व्युत्पत्तेस्तेन वा-
क्येनैव नियोगार्थः प्रतीयते । तत्र लिङादिप्रत्ययो नियोगा-
र्थशरीरमेवाभिदधाति प्रकृतिस्तद्विषयं । पदान्तराणि च विष-
यविशेषणं नामधेयं नियोज्यं चाभिदधतीति नियोगार्थप्रतीतौ
व्याप्रियन्ते । सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्यानि च यद्यपि नियो-
गान्तरशून्यानि तथापि प्रधाननियोगान्वितस्वार्थाभिधायकत-
या तन्नियोगप्रतिपत्तावेव पदान्तरवद्वर्तन्ते । विनियुक्तमन्त्रस-
माम्नायोऽपि द्रव्यभूतं नियोगजातं नियोगाङ्गतया समर्पयंस्तद्वि-
शिष्टनियोगावगतावेवोपक्षीयते नियोगाङ्गता तु योग्यतया प्र-
योगकाले नैयोगिककर्मतत्साधनस्मारणेन मन्त्रजातस्य । अनु-
वादा अपि विधेयस्तुतिमुत्पादयन्तः स्तुतिविषयनियोगप्रति-
पत्तिपरा एवेति कृत्स्न एव वेदोऽवबोधेऽपूर्वे कार्यात्मनि प्रमा-
णम् । अत एव को वेदार्थ इति जिज्ञासमानेभ्यश्चोदनासूत्रेण
कार्यात्मा वेदार्थ इत्युक्तं ।

ननु सिद्धोऽपि ब्रह्मात्मको वेदान्तानामर्थः प्रतीयते । उच्य-

ते। व्युत्पत्त्यपेक्षः शब्दो ऽर्थमवबोधयति। व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारे। व्यवहारश्च कार्यप्रतीतिनिबन्धनः। कार्यप्रतिपादकतयैव शब्दव्युत्पत्तिः। तत्रापि कश्चिच्छब्दः साक्षादेव कार्यप्रतिपादकतया व्युत्पद्यते कश्चिच्च कार्यान्वितस्वार्थपरतया।

ननु विनापि व्यवहारं सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरादपि लौकिकवचनात्सम्भवत्येव व्युत्पत्तिः। यथा पुत्रस्ते जात इति। अत्र हि मुखप्रसादादिभिर्लिङ्गैर्लौकैः श्रोतुर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते। हर्षोत्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण न सम्भवति प्रियार्थप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि प्रतीतं तेन पुत्रस्ते जातइति वाक्येन प्रियो ऽर्थो बोधित इति कल्प्यते। पुत्र जन्मैवास्य प्रियमुत्पन्नमिति प्रमाणान्तरावगतमिति तदभिधायकत्वमेव कल्प्यते। प्रतिपदमावापोद्धाराभ्यां व्यवहार इव स्वार्थविशेषसम्बन्धाध्यवसायः। तथा व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थाः काष्ठैः पचतीति वर्तमानोपदेशे ऽपि यत्पाके कारणं तत्काष्ठशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यवगम्य प्रत्यक्षेण काष्ठानां करणभावमवगच्छन्तः काष्ठशब्दे व्युत्पद्यन्ते। किञ्चास्य शब्दस्यायमर्थ इत्यपि व्युत्पत्तिर्दृश्यते। न तत्र शक्यते वक्तुं कार्यान्वय्येव शब्दस्यार्थ इति। अपि च येन नामाकार्याभिधायित्वं तावता च कार्यान्विताभिधानस्याप्युपपत्तेर्न शक्यते। विशेषान्विताभिधानशक्तिः कल्पयितुं। लोके च सिद्धार्थान्येव प्रायशो वाक्यानि प्रश्नोत्तराणि दृश्यन्ते। कुशलं ते कुशलं ममेत्यादीनि।

अत्रोच्यते। सर्वपुरुषाणां तावद्वृद्धव्यवहारएव प्रथमं व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीया। न खलु व्यवहारमन्तरेण सिद्धान्वाख्याने व्युत्पत्तिरवकल्पते। यद्यपि मुखप्रसादादिभिर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते। हर्षोत्पत्त्या च हर्षहेत्ववगमस्तन्निमित्तता च श-

ब्दस्य तथापि पुत्रस्ते जात इति वाक्यस्य पुत्रजन्माख्यहर्ष-
हेतुप्रतिपादकता हर्षहेतूनामानन्त्यादुरनुमाना। नच पारिशे-
ष्येण तत्प्रतिपादकत्वाध्यवसायः। भूतभविष्यद्वर्तमानानां स-
न्निहितव्यवहितानां पारिशेष्यावधारणाया असन्तदुष्करत्वा-
त्। व्यवहारः पुनः प्रत्यक्षविशिष्टार्थविषय उपलभ्यमानस्त-
द्बुद्ध्यनुसारेण तद्गतामेव शब्दस्य वाचकतामनायासेनापाद-
यन् व्युत्पत्तावुपायतां गन्तुमलम्। व्यवहारश्चेद् व्युत्पत्त्युपायः
कः कार्यान्विताभिधानं शब्दानामपहरेत्। न हि कार्यावगमं
विना व्यवहारोऽवकल्पत इत्युक्तं वाक्यार्थमातृकायाम्। एवं
लोके यः सिद्धार्थपरतया पदानां प्रयोगः स लाक्षणिको भ-
विष्यति। कार्यान्वयो हि परस्परपदार्थान्वयव्यभिचारीत्यवि-
वक्षित्वा कार्यान्वयं परस्परपदार्थान्वयविवक्षयापि लोकाः
शब्दं प्रयुञ्जते। विवक्षाबलेन च लक्षणया तत्परतापि तत्र
निर्वहति। वेदे तु लक्षणानिबन्धनं किञ्चिन्नास्तीति स्वाभावि-
ककार्यपरत्वं नापहर्त्तुं शक्यते। एवं सिद्धपरेऽपि वाक्ये या व्यु-
त्पत्तिः सापि कार्यपरतां न विहन्ति। सर्वपदानामेव हि स्वा-
भाविकी वृद्धव्यवहारसिद्धा कार्यपरता। लाक्षणिकी च सि-
द्धपरतेति। सर्वव्यवहारेषु कार्यान्वयाव्यभिचारात् तदन्वि-
ताभिधायिता न शक्यते हातुमिति न सामान्येनार्थान्तरमा-
त्रान्विताभिधानं शक्याश्रयणम्। अतश्च वेदान्तानामप्यात्मा
ज्ञातव्य इत्यपुनरावृत्तये समाम्नातेन विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य
कार्यपरत्वमेव वर्णनीयम्। अथ सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरत्वेन व्यु-
त्पत्तेरभावाद्वृद्धव्यवहारावगतायाः पदानामन्विताभिधायिताया
एवानुत्पत्तेः कार्यपरत्वे च प्रमाणान्तरावगतात्मस्वरूपानुवा-
देनैव वर्णनं कर्तव्यम्। अपिच सिद्धार्थपरत्वेऽपि शब्दस्य न

वेदान्तानां परमानन्दादिरूपत्वे ब्रह्मणः प्रामाण्यमवकल्पते। तत्र हि ब्रह्मस्वरूपानुवादेनानन्दादिरूपविधिरास्थेयः। ब्रह्मस्वरूपञ्च प्रमाणान्तरसिद्धमेवाश्रयणीयम्। ब्रह्मशब्दस्य च लोके प्रमाणान्तरसिद्धात्मवाचित्वेन सिद्धेर्वेदे ऽपि स एवार्थः। तथाच सति नित्यप्रकाशपरमानन्दरूपविधिः सकलप्रतिपत्तिविरुद्धः। सर्वप्रतिपत्तिषु हि प्रमाणस्मृतिभूतास्वात्मा प्रकाशते। नच तत्र परमानन्दः संवेद्यते। नच सांसारिकदुःखाभिभूतत्वात्तस्याप्रकाशः। अभिभवानुपपत्तेः। अवच्छिन्नं हि दुःखमनवच्छिन्नश्चानन्द इति नाल्पीयसा महतो ऽभिभवः सम्भवति। स्वप्रकाशस्य चाभिभवावरणानभिव्यक्तीनामसम्भव एव। अभिन्नात्मनत्वप्रतिपादनमपि प्रमाणान्तरविरुद्धमेवेत्युक्तं तत्त्वालोके। सकलविकारशून्यतापि विज्ञानादिविकारोत्पत्तेःप्रमाणान्तरविरुद्धैवेति परस्परान्वयायोग्यतया नानन्दादिपरत्वम्। अजरामरत्वयोस्तु प्रमाणान्तरप्रसिद्धेरेवानुवादत्वादप्रामाण्यमिति।

नन्वशास्त्रमपि शाब्दमस्ति लौकिकम्। तत्किमिति न लक्षितम्। उच्यते। न शास्त्रव्यतिरिक्तं शाब्दमस्ति शब्दाद्धि यद्विज्ञानमसन्निकृष्टे तच्छास्त्रं स्यात्। नच वेदव्यतिरेकेण तत्सम्भवति। लौकिकं हि वाक्यं नार्थे स्वयं निश्चयमापादयति लौकिकवचसामनृतभूयिष्ठत्वादर्थव्यभिचारस्य शङ्कितत्वात्

नन्वेवमपि वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चायकं स्यात् शब्दोत्थापितस्यार्थज्ञानस्य लोके ऽर्थव्यभिचारित्वात्। अथोच्येत वैदिकाद्वचनात् स्वतस्तावन्निश्चयो जायते। पश्चात्तनस्तु संशयस्तद्विरोधादात्मानं न लभते। यथा स्थाणौ समीपवर्तिनि स्थाणुरूपतया निश्चिते न पुनरूर्ध्वता स्थाणुपुरुषसंशयं प्रसूते। उपलब्धौ ह्यव्यवस्थितायां सन्देहो जायते। यदाच

निश्चितोऽर्थस्तदोपलब्धिर्व्यवस्थितेति संशयो न युक्तः । न-चाव्यभिचारनिश्चयपूर्वकं शब्दस्य निश्चायकत्वं येन व्यभिचारे निश्चयो न स्यात् । किन्तु स्वभावत इन्द्रियवच्छब्दो निश्चयहेतुरिति । तन्न । शब्दजनितं निश्चयमेवोभयथा दृष्ट्वा यः संशयः स निश्चयेनैव न शक्यते निरोद्धुम् । वाक्यहेत्वन्तरो हि संशयो निश्चयेन विरुध्यते । यः पुनस्तत्प्रभव एव नासौ तेन निरुध्यते ।

उच्यते । युक्तस्तावल्लौकिके वचसि सन्देहः । पुरुषा हि प्रायेणानन्वितान्येव पदान्याशयदोषेण वा भ्रमेण वा प्रमादेन वा ऽशक्त्या वा प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । ततश्च यद्यपि तदुक्तानां पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमस्ति तथाप्यनन्वितार्थत्वशङ्कया नान्वयो निश्चीयते । कथं तर्हि लौकिकवाक्येभ्यो व्यवहारप्रवृत्तिः । उच्यते । अर्थसंशयेनापि लोको व्यवहरति । सन्दिग्धायामपि दृष्टौ वृष्ट्यायत्तफले कर्मणि प्रवर्तन्ते । अथ वा ऽस्त्येव निश्चयोपायः । यो हि पुरुषो एवमवधारितो नायमशक्तो न प्रमादी सम्भवदेतदर्थविषयप्रमाणः सकलाशयदोषरहितश्च नायमविज्ञायार्थमन्वितार्थानि प्रयुङ्क्त इति तद्वाक्यप्रयोगस्यान्वयज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञानं तावदनुमीयते । अन्वयज्ञानाच्चान्वयो ऽप्यनुमीयते । ज्ञानं हि ज्ञेयाविनाभावि ज्ञेयानुमाने भवत्येव लिङ्गं । तदेवं लौकिकाद्वचसो लिङ्गभूताद्वक्तृज्ञानमनुमीयते । ततो ऽर्थं निश्चित्य व्यवहारः प्रवर्तते । एवञ्च निश्चिते ऽन्वये निवृत्तानन्वयाशङ्काद्वाक्यादप्यर्थनिश्चयो जायते । किन्तु तस्यां दशायामनुवादकतैव । अत एव लौकिके वचने न शाब्दं प्रमाणम् । अभिप्राये शब्दो लिङ्गम् । अभिप्रायो ऽप्यर्थे लिङ्गं । शब्दस्त्वर्थे पश्चान्निश्चयं जनयन्नप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणं । नन्वश-

क्तप्रमादिभ्रान्तदुष्टाशयप्रयुक्तानां पदानामनन्वितार्थत्वदर्शना-द्या पुरुषान्तरवचनेष्वनन्वितार्थत्वाशङ्का जायते तन्निवृत्ति-मात्रएव पुरुषस्य वक्तुः शक्तत्वाप्रमादित्वा ऽभ्रान्तत्वशुद्धाश-यत्वज्ञानं व्याप्रियताम्। अर्थनिश्चयस्तु वाक्यादेवापास्तसन्दे-हादस्तु । माभूद्वक्तृज्ञानादनुमितादर्थनिश्चये जाते वाक्यस्या-नुवादकत्वमिति । उच्यते । अभ्रान्तत्वं नाम पुरुषस्य यथार्थ-ज्ञानयोगित्वम् । आशयदोषविरहश्च यथाविदितार्थविवक्षायो-गः। शक्तत्वञ्च यथाविवक्षितपदप्रयोगसमर्थत्वं । शक्तस्यापि यथाविवक्षिताविक्षेपश्चाप्रमादो यस्यैतच्चतुष्टयमस्ति स प्रत्ययि-तः। तस्यैतदवगतं । सम्यग्ज्ञाननियतो ऽस्य वाक्यप्रयोग इति। तेन तदीयवाक्यश्रवणे तद्गतसम्यग्ज्ञाननिश्चयो जायत एव। समीचीनश्चेदं ज्ञानमुत्पद्यते यदर्थाविसंवादि यस्य यथा-प्रतीयमानो ऽर्थो ऽस्ति तेन समीचीनज्ञाननिश्चयो ऽन्तर्भाविता-र्थनिश्चय एवेति न संशयनिवारणमात्रे पुरुषविशेषविज्ञानं व्याप्रियते किन्त्वर्थनिश्चय एवेति निश्चिते ऽर्थे निवृत्ते च संशये वाक्यमर्थनिश्चयं कुर्वदप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणं।

ननु तर्हि वक्तृज्ञानस्यान्यतो ऽनवगतस्यावगमकं पौरुषेयं वाक्यं तत्रैव शाब्दं प्रमाणमस्तु। न। तत्रानुमानत्वात्। वक्तृज्ञाने हि निश्चितसम्बन्धं प्रत्ययितवचनं। वक्ता तु धर्मी। ज्ञानविशेषयोगि-वाक्यप्रयोगिते तस्यैकदेशाविति । अत एव च भगवान्काश्यपो वेदान्पौरुषेयान्मन्यमानः शब्दमनुमाने ऽन्तर्भूतमुवाच तस्येदं कारणं कार्यमिति लैङ्गिकमुक्त्वा एतेनैव शाब्दमप्युक्तमिति। वक्तृज्ञानं हि कारणं वाक्यं च कार्यम्। अत एवान्येनाप्युक्तं। वक्तुरभिप्रायं तु सूचयेयुरिति। स एव तथा प्रतिपाद्यमानत-या आश्रय इति। ननु यदि वाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानं वक्तृज्ञाना-

च्चार्थानुमानं तर्ह्यनवगते ऽर्थे कथं ज्ञानविशेषो ऽनुमातुं शक्यः । अर्थेनैव निराकारस्य ज्ञानस्य विशेषो नचानिर्ज्ञातो ऽर्थो ज्ञाने विशेषमापादयति । उच्यते । अनवगते ऽप्यर्थे ज्ञानविशेषोऽनुमातुं शक्यतएव । यादृशार्थप्रतिपादनयोग्यानि पदानि प्रयुक्तानि तादृशार्थविषयं ज्ञानमनुमीयते । नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तम् । व्युत्पत्त्यपेक्षो हि वेदे शब्दादर्थावगमो वृद्धव्यवहारे च व्युत्पत्तिः । वृद्धवाक्यानि चेल्लिङ्गभूतानि न तर्हि स्वार्थे प्रमाणतया व्युत्पन्नानि । उच्यते । यावद्धि पदानामर्थविशेषवाचकत्वं नाश्रीयते तावद्वक्तृज्ञानविशेषो ऽपि नानुमीयते । विशिष्टाद्धि वाक्याद्विशिष्टं ज्ञानमनुमातव्यम् । नचार्थविशेषप्रतिपादकत्वादन्यो वाक्यस्य विशेषो ऽस्तीत्याश्रयणीयमर्थविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यमेतेषाम् । अर्थप्रतिपादनसामर्थ्यावधारणमेव च व्युत्पत्तिस्तावतैवार्थप्रतीतिः । अनुवादकत्वे ऽपि च शब्दानामस्त्येव प्रतिपादकत्वम् । वेदेच व्युत्पत्तिवशेनार्थप्रतिपत्तौ जातायां प्रामाण्यमुपपद्यत एव । ननु वेदे ऽपि शङ्कया भवितव्यमित्युक्तम् । सत्यमुक्तमयुक्तं तत् । न तावदन्वयनिश्चयानुपपत्तिर्वेदे सम्भवति । अशक्त्यादिकर्तृदोषवशेन ह्यनन्वितार्थपदप्रयोगो लोके दृष्टः । नच वेदे कर्ता पुरुषो ऽस्ति । तेन तदाश्रितास्तावद्दोषा अनन्वितार्थपदवचने हेतवो वेदे शङ्कामपि नावतारयन्तीत्यर्थनिश्चयस्तावज्जायते । नच पौरुषेयवाक्यजन्यनिश्चयस्य व्यभिचाराद्वैदिके ऽपि निश्चये व्यभिचारशङ्कोचिता शङ्काया दर्शनमूलत्वात् । यथाभूते हि यद्दृष्टं तत् तथाभूतएव पुनः शङ्कामवतारयति । अपिच लौकिकस्यापि तत्र व्यभिचारो नास्ति । प्रत्ययितवचनाद्ध्यप्रत्ययितवचनमपि भेदेन न प्रतिपद्यमानः प्रत्ययितवचने दृष्टज्ञा-

नपूर्वकत्वं स्मरन् तच्च स्मरणं ग्रहणाद्विवेकेनानवबुध्यमानो ग्रहणव्यवहारं प्रवर्तयति । तत्र न कश्चिद्विचारः ।

ननुच पदसङ्घातात्मकतया वेदा अपि पौरुषेया एव । पदसङ्घाता हि पौरुषेया एव दृश्यन्ते भारतादिवत् । तथाच काठकादिसमाख्यापि वेदे प्रवर्तते । नचेयं प्रवचननिमित्ता समाख्येति कल्पयितुं युक्तम् । साधारणत्वात्प्रवचनस्य । बहवो हि प्रब्रूयुः । कर्ता पुनरसाधारणो भवति । कृतस्य करणायोगात् । असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति । यथा वैयासिकी भारतसंहितेति । अतः पौरुषेयत्वेन वेदानां तदर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वाच्चाद्विषये वक्तुः प्रमाणाभावादनन्वितार्थत्वाशङ्का तत्पदेषु भवन्ती केन वार्यते ।

उच्यते । पुरुषकृतत्वं तावद्वेदानां साक्षाद्भारतादिवन्न स्मर्यते । समाख्यातु पौरुषेयी प्रमाणान्तरानुसारिणी न शक्नोति स्वयमर्थव्यवस्थां कर्तुम् । यदि विचारयन्तः कृतकतामेव निर्णेष्यामस्ततः करणनिबन्धना समाख्या भविष्यति । अथ तु यत्नेनान्विष्यन्तोऽपि पौरुषेयतां नोपलप्स्यामहे ततः प्रवचननिबन्धनेति वक्ष्यामः । तदपि ह्यसाधारणं स्यात् । प्रकृष्टं हि वचनं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव तावत्सङ्घातात्मकत्वं न पौरुषेयतामनुमापयितुमलम् । वेदार्थविषयवाक्यविरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः । परस्परसंहतार्थया तावद्वेदा उन्मत्तप्रणीता इति न शक्यते वक्तुम् । उन्मत्तप्रणीतस्य चेयतो ग्रन्थराशेः प्रथममध्ययनं कथं प्रवर्तते । के हि सचेतस उन्मत्तोक्तमेतावन्तं ग्रन्थराशिं महता क्लेशेनाधीयीरन् धारयेयुरध्यापयेयुश्च । नच बुद्धादिग्रन्थवद्बुद्धिपूर्वकारिणा प्रोत्साहिता महत्यप्यायासे प्रवर्तेरन्नतो बुद्धिपूर्वकारिप्रणीता वेदा इति वाच्यम् ।

न हि बुद्धिपूर्वकारी वेदान् रचयितुमलम् । तदर्थस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वात् । प्रमाणान्तराविषयो ह्यपूर्वात्मा वेदार्थः स प्राग्वेदवचनेभ्यो बुद्धिस्थतामापादयितुमशक्यः । ननु बुद्धादिवचनान्यप्येवमेवापौरुषेयाणि स्युः । न । तेषां साध्यसाधनभावमात्रपरत्वात् । साध्यसाधनभावस्य कल्पयित्वापि बुद्धावारोपयितुं शक्यत्वात् । ज्योतिष्टोमादिषु दृष्टं स्वर्गसाधनत्वं चैत्यवन्दनादावारोपयितुं शक्यते । अपूर्वे त्वपूर्वत्वादेवारोपेणापि नावतरति । अथ कथं तुल्ये ऽपि लिङ्गादिप्रयोगे बुद्धादिवचनानि साध्यसाधनभावमात्रपराणि न वेदवाक्यानि । उच्यते । बुद्धादिवचनानि तावत् साक्षाद् दृष्टकर्तृपुरुषाणि । तेन यदेव पुरुषाः प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्थीकर्तुमीशते तद्विवक्षाप्रयुक्तान्येवेति निश्चीयते । पुरुषाश्च नापूर्वं बुद्धौ निवेशयितुमलम् । साध्यसाधनभावं त्वन्यत्र दृष्टं बुद्धिस्थीकृत्य विरचयितुं क्षमन्ते । वेदेषु तु साक्षात्कर्ता नोपलब्धः । तेन स्वमहिमानुसारेण तावदर्थो बोद्धव्यः । स चापूर्वात्मकः प्रतीयते । प्रतीते च तस्मिन् शक्तता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति पौरुषेयत्वं नानुमीयते । यएव हि पदसङ्घाताः पौरुषेयैर्विरचयितुं शक्यन्ते तत्रैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यशक्यविरचनेषु पौरुषेयत्वानुमानं न क्रमते । नच पौरुषेयत्वं विना पदसङ्घातात्मकतैव नोपपद्यते । उच्चारणवशेन हि पदानि संहततामापद्यन्ते । तच्चोच्चारणान्तरपूर्वकं वा स्यात्स्वबुद्धिप्रभवं वा दृश्यते ह्यन्येनापि प्रयुक्तमन्येनाधीयमानं भारतादिवत् यथा ऽद्यतनाः पुरुषा भारतादिकमुच्चारणान्तरमधीयते तथा वेदानपि सर्वपुरुषा एवेति किमनुपपन्नम् । अतः सिद्धमपौरुषेया इति । अपौरुषेयाश्चेन्नास्ति प्रमाणान्तरापेक्षा प्र-

सक्षवत् । अतः प्रमाणमनपेक्षत्वादित्युक्तम् ।

ननु चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिचोद
फलानुबद्धस्वार्थं बोधयन्ति । न च कर्मानन्तरं
ते । न च कालान्तरे फलं भविष्यतीति शक्यं । क
अतः प्रमाणान्तरबाधादप्रमाणं शास्त्रं ।

उच्यते । न तावच्छास्त्रेणानन्तरभावितया फलं
येनानन्तरफलादर्शनेन बाधः स्यात् । नच कालान्त
भावात्फलोत्पादासम्भवः । कालान्तरावस्थायिनो ऽ
फलोत्पत्त्यवगमात् । नच कालान्तरे प्रतिग्रहादिकार
रदर्शनमपूर्वस्य फलसाधनतां बाधते । कामं प्रमाणद्वयसम
मुभयं फलसाधनमस्तु । शास्त्रेणा ऽपूर्वं फलसाधनमवबोधित
प्रत्यक्षादिभिः प्रतिग्रहादिकमिति । नच कालान्तरभाविनि
ले कर्त्तुर्भोक्तृत्वमनुपपन्नं । नित्यत्वात् । बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्य
हि भिन्नः पुरुषः कर्मणां कर्ता सच नित्यतया कालान्तरभा-
वीन्यपि फलानि भोक्तुमलमिति न प्रमाणान्तरबाधादपि शा-
स्त्रस्य प्रामाण्यमाक्षेप्तुं शक्यम् ।

अत्रापि शिष्टिः शास्त्रमिति ज्ञानं शास्त्रं । शिष्यते ऽनेनेति तु शब्दः स च द्विविधः प्रत्यक्षो ऽनुमेयश्च किं पुनः शब्दानुमाने लिङ्गम् । अष्टकाः कर्तव्या इति वचनं । कथम् । इयं तावत्स्मृतिस्त्रैवर्णिकैरेवाविगानेन परिगृहीता । नच निर्मूलायाः परिग्रह उपपद्यते । मूलं च न प्रत्यक्षादि सम्भवति । तस्य कार्यत्वविषयत्वाभावात् । स्मृतौ चापूर्वकार्यावगमात् शास्त्रं सम्भवति मूलं । ननुच तदपि मूलं नावकल्पते । प्रयत्नेनाप्यालोच्यमानस्यानुपलम्भात् । नचानुपलब्धः शब्दो ऽर्थमवबोधयति । नचार्थमनवगमयन्मूलं भवितुमर्हति । उच्यते । सत्यम् । वयमिव मन्वादयो ऽपि तच्छास्त्रं प्रत्यक्षं नोपल-